

ДАРААЗЫНДА
ҮНДҮРҮЛГЕДЕ:

Башкы чылыг
сөстөр арга-
ауржууга ажыктыг
сүмелер
(тускай үндүрүлгө)

Бойдууска
ынактарга:
Тарбаган дугайында
("сувай дачылар"
деп чүлери?)

Өг-бүлөгө
арын

Ш Ы Н

Ниитилеп-политиктиг солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 121 (16426)

2001 чылдың
октябрь 16,
вторник

Ат салган
шагы 19.10

Садар өртээ
3 рубль.

Тываның чаңгыс мандаттыг № 27 сонгулда округунун талазы-биле РФ-тин ФХ-нин Күрүне Думазынын үшкү чыыжынын депутадынын немелде сонгулдалары октябрь 14-те болуп эрткен

Участоктардан бистин корреспондентилеривистин медээлери

Октябрь 14-те РФ-тин Күрүне Думазынын немелде сонгулдаларга Кызыл кожунунун Каа-Хем суурунда Ленинградский-1 сонгулда участогунга сонгукчулар эртенги шакта удаа-дараа кээп, боттарынын шилип алганы кандидады дээш бадылап кээп турган.

Эртенгинин 11 шак үезинде сонгукчулар элээн көвүдөп "бистин кандидадыныс эртер ирги бе" дижи, каткы-хөглүг сонгулда участогунче кирип турганнар. Улгады берген угбалар сонгулда участогунун эжинге: "Чылгыч Ондар анык кижидир, ол бистин республикага эки чүвени ыяп кылыр" — деп боттарынын аразында чугаалажып-даа турар чордулар. База-ла ол үеде Тыва Республиканын Уруглар фондузунун даргазы Сара Монгушова Ооржак база кээп бадылааш, чорупкан.

Ниитизи-биле ук сонгулда участогунга корум-чурум хажыдышыкы болбаан. Сонгукчуларга таарымчалыг байдал база тургустунган. Эртенги шакта быжырган хуужуурларны участоктарда делгеп садып турганы эки болган.

Октябрь 14-те, сонгулда хүнүнде, Ленинский № 9 сонгулда участогунга чоннун бадылаашкыны ыңдыг-ла онзагай эвес кылдыр эрткен.

Ажыл шагы эртенгинин 8 шакта эгелезе-даа, сонгуп дээш келген кижилер 8 шак чартык, 9 шак үезинден эгелеп ууруксууруктап кээп эгелээн. Келген нернин эң-не идепкейлигери улуг назылыг кижилер болган.

Ленинский №9 сонгулда участогунда ниитизи-биле 2431 кижини бүртүктеткен. Черле сонгуп чедер черим болгаш, кезээкиниң 6 шак 30 минута үезинде чоннун бадылаашкынын байдалы кандыг деңгелде чоруп турарын сонгуп бардым. Таптыг-ла ол үеде 2 муң ажыг кижинин чүгүле 425-и сонгаан болду азы бүгү сонгукчуларнын 18 хуузу.

Участоктун даргазы Надежда Лама-Сереновна Хомушкунун сагыш-сеткили ыңдыг-ла кончук хөлээзинин эвес, улуг-ла залда бар турган кижилерге ээлгеш чугаалады: "Бо-ла-дыр, мынчал-

дыр-ла ийи-чаңгыстап кээп турар. Сөөлгү үеде сонгулда дээрке чон шоолуг-ла идепкей чок апарганы ол чүве ийикпе, биеэги-ле саныг, ол-ла кижилер болур-дур. Ам бадылаашкын шагынын доостурунга чедир бүдүн чартык шак артып калды. Бир эвес ол үенин иштинде аныктар, студентилер келбес чүве болза, 25 хуу чедиревис чөгөнчиг-ле боор. Ындыгдаа болза база катап сонуургап келинер" — дээш, телефонун дугаарын-даа берди.

Ниитизи-биле ол участка байдал оожум болгаш улуг шуугаашкын, чурум үрээшкини-даа болбаан. Депутатка кордакчы бүрүзүнүн талазындан төлээлекчилер, хайгааракчылар тустус олуттарын ээлеп, кым-биле кандыг кижини чугаа кылыр ирги дээрзин хайгааралга ал олурган.

Эрткен улуг-хүнде, октябрь 14-те, "ШЫН" солунун ажылдакчылары чурттап турар черлеринин аайы-биле сонгулдалар участоктарына четкилээн. Кызыл хоорайнын кудумчуларына, шөлдериңге, сонгулда эрттирер черлерге чамдык сонгукчулар-биле ужуражып, амыр-менди солушкан. Кым дээш сонгаанын ужуражып турар аразында олар ажыг-чажыг чогу-биле парлагга ажылдакчыларына дыңнаткан.

Каа-Хем кожунун Сарыг-Септен найысылалче көжүп келген Василий Ивановтун демдеглээни болза, "Кымнын-даа тии-

лээри меңээ демей. Шаг-үе хөлчок кызы-дыр. Москва, Күрдума-биле таныжып турда, хуусаа төнер. Немелде сонгулдалар сонгуттуруп алган кижиге харын ажыктыг. Александр Кашин-даа эрте бээр болза, ажырбас. Чедип алган күзелинге хыы ханзын, амыразын. Кызыл хоорайнын чурттакчылары ыңчан харын улуг тынар боор, багай чүве ыңай турзун деп аан. Кызылдың, республиканын чидиг айтырылганы Тыва иштинге артып калыр.

Социал байдалды чөптүг тургузарынга Москвадан бадыр-ган хоойлу-дүрүмнер тус черге таарышпас-даа болгулаар. Тус черниң езу-чаңчыларын тыва черге төртүтүнген, өскөн, эртем-билиглерни өске-даа булуңнарга чедип алган кижини билир деп бодаар мен. Бистен сонгуттуруп, депшиттирип алгаш, Москваже көже бергеннер элээн хей. Оларнын саны он-он. Сибирьден депшип үнгеннернин аразында алдарлыг Сергей Шойгу. Якутиянын сут халавынга таварышкан Ленск хоорайны ол чаңгыс чай дургузунда катап эде туттурду!

Сергей Күжүгетовиче эш кылдыр сайыт Сергей Монгушту мээң кады-кырааным бадылады. Малчыннарнын амьдырал-чуртталгазын билгирим аргажок. Олар — мээң өң-татааларым. Чылгыч Ондар — хей ажы-төлдүг малчын өг-бүлениң оглу. Мен, бот-хуумда, Чылгыч дээш бадылаашкын ийин."

И. ДАМДАК, Ч. МОНГУШ, А. ОКСУР.

Баштайгы түннелдер: МУРНУНДА — Ч.ОНДАР

Тываның чаңгыс мандаттыг № 27 сонгулда округунун талазы-биле Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын үшкү чыыжынын депутадынын немелде сонгулдалары 2001 чылдың октябрь 14-те болуп эрткен.

Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын депутаттарынын сонгулдаларынын дугайында" Федералдыг хоойлунун 47 чүүлүңге дүүштүр округтун сонгулда комиссиязы 5 депутаттын кандидадын бүртүккөн болгаш чажыт бадылаашкынын бюллетенинге кириген:

Кашин Александр Юрьевич, Красноярск хоорайда чурттап турар, Кызыл хоорай чагыргазынын даргазы (бодун боду депшиткен);

Монгуш Сергей Саин-Белекович, 1952 чылда төртүтүнген, Кызыл хоорайда чурттап турар, Тыва Республиканын иштики херектер сайыды (округтун сонгукчулары депшиткен);

Норбу Виктор Яковлевич, 1950 чылда төртүтүнген, Москва облазында чурттап турар, "Транснационал банк" деп коммерциялыг банкынын оралакчы президентизи (бодун боду депшиткен);

Ондар Чылгыч Чимит-Доржуевич, 1955 чылда төртүтүнген, Кызыл хоорайда чурттап турар, Тыва Республиканын Чазак Баштынынын оралакчысы (округтун сонгукчулары депшиткен);

Тавберидзе Владимир Дидимович, 1954 чылда төртүтүнген, Кызыл хоорайда чурттап турар, "Медавтотранс" кызыгаарлаттырган акционер ниитиледин чингине директору (бодун боду депшиткен).

Тываның чаңгыс мандаттыг № 27 сонгулда округунун талазы-биле Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын үшкү чыыжынын депутадынын немелде сонгулдалары болуп эрткен, бадылаашкынга сонгукчуларнын 43,24 хуузу киришкен. ТР-нин Төп сонгулда комиссиязынга келген баштайгы медээлер езугаар алырга, кандидаттар дараазында бадылаашкынны алганнар:

Кандидаттын фамилиязы, ады, адазынын ады	Кандидат дээш бадылааны	Кандидат дээш бадылаанынын хуузу
Кашин А. Ю.	2562	3,98 хуу
Монгуш С. С.	23375	36,32 хуу
Норбу В. Я.	8659	13,45 хуу
Ондар Ч. Ч.-Д.	24825	38,57 хуу
Тавберидзе В. Д.	737	1,15 хуу
Бүгү кандидаттарга удур бадылааны	2190	3,40 хуу

Баштайгы түннелдер езугаар алырга, Тываның чаңгыс мандаттыг №27 сонгулда округунун талазы-биле Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын үшкү чыыжынын депутадынын немелде сонгулдаларына киришкен кордакчылардан Ондар Чылгыч Чимит-Доржуевич сонгукчуларнын хей бадылаашкынын алгаш, мурнап турар. Ол дээш сонгукчуларнын 38,57 хуузу бадылаан.

Тыва Республиканын Төп сонгулда комиссиязынын даргазы Н. А. ОНДАР

Тыва Республиканың Чазаанда

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

Ыраккы Соңгу чүк районнарынче болгаш аңаа деңнээн черлерже продукциялар (барааннар) сөөртүрүнче база бюджет адырының албан черлеринге, чурттакчы чонга одаар чүүл садып алырынга, чедиреринге күрүнениң саң-хөө деткимчезининг девискээр фондузундан хөреңги үзүп бээр дугайында № 1259 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2001 чылдың октябрь 9-та хүлээп алган.

Ук доктаалды езугаар Одаар чүүл сайгарар талазы-биле республика конторазынга 4000 рубльди үзүп бээрин шийтпирлээн.

Доктааткан чурумну езугаар чогуур документилерни тургузуп хандыраарын ТР-ниң Сан яамызынга дааскан. Бо доктаалдың күсүлдөзү дээш контроль чорударын ТР-ниң Одалга, энергетика болгаш транспорт яамызынга дааскан.

Ыраккы Соңгу чүкче болгаш аңаа деңнээн черлерже продукциялар (барааннар) сөөртүрүнче күрүнениң саң-хөө деткимчезининг фондуларының хөреңгизин хуваар талазы-биле саналдар ажылдап кылып ТР-ниң Чазак комиссиязы одаар чүүл сайгарар талазы-биле республика конторазынга хөмүр-даш садып алырынга, чогуур черлерге чедиреринге 4000 рубльди 6 ай иштинде дедир эгидери-биле бээрин шийтпирлээн.

Чазактын доктаалынга бол-

гаш Чазак комиссиязының шийтпиринге ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы, ТР-ниң Чазак комиссиязының даргазы В.Оюн ат салган.

“Тыва Республикага чурттап болурунун адаккы хемчээлиниң дугайында” ТР-ниң 2001 чылдың июль 9-та № 1138 Хоойлузунга дүүштүр № 1261 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2001 чылдың октябрь 9-та хүлээп алган.

Ук доктаалды езугаар 2001 чылдың 3 кварталында Тыва Республикага чурттап болурунун адаккы хемчээлдери мындыг болган:

— чоннун кижиги бүрүзүнге онааштыр — 1728 рубль;

— ажылдап шыдаар кижилерге — 1844 рубльге;

— пенсионерлерге — 1246 рубль;

— уругларга — 1748 рубль.

Бо доктаалга ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.Оюн ат салган.

ОРТУМАК ӨРТЕКТЕР КАНДЫГЫЛ?

ТР-ниң Чазааның 1998 чылдың июнь 18-те № 374 болгаш 2001 чылдың июль 24-те № 955 доктаалдарында дүүштүр өг-бүлениң орулгазын ортумаа-биле барымдаалап, хууда дузалал ажыл-агыйындан орулга санаар барааннарның болгаш ачы-

дуза чедирилгезининг ортумак өртектери Тыва Республиканың статистика талазы-биле күрүне комитетининг болгаш Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының 2001 чылдың октябрь 1-де медээзи-биле мындыг болган:

Продукцияның ады	Хемчээли	Өртээ (рубль-биле)
Инек эъди	кг	65,06
Хаван эъди	кг	76,93
Хой эъди	кг	74,83
Өшкү эъди	кг	65,00
Чылгы эъди	кг	50,00
Кудуп садар сүт	1 литр	9,20
Чуурга	10 борбак	16,12
Картофель	кг	6,32
Капуста	кг	4,52
Огурецтер	кг	13,67
Морковь	кг	10,44
Свекла	кг	9,59
Согуна	кг	9,97
Капуста үрезини	кг	1800
Помидор үрезини	кг	1200
Морковь үрезини	кг	1200
Свекла үрезини	кг	800
Согуна үрезини	кг	1500
Холумак мал чеми	тонна	3000
Сиген	тонна	1500
Саваң	тонна	1000
Хой дүгү	кг	11,50
Электри плита чок бажыңнарга электри өртээ	100 квт	40,00

Оон аңгыда минералдыг чемишчидилге 1800, үнүштер камгалаар чүүлдер 2800 (тонна-биле), дус 4,36, бензин (литр) 7,48, автол 15,00 рубль болган.

КИРИКСЕНЧИГ САДЫГ ТӨВҮ

Кызыл хоорайның төвүн каас аян-шинчиже кирип турар тудугларның бирээзи — республиканың Садыг-делгелге төвү.

ТВЦ-ниң директору Станислав Монгуш. Эртеми — зоотехник. Тывада күрүне университетининг доозукчузу. Директор деңнелче көдүрлүр мурнунда зоотехниктеп, белеткелчи, сайгарлыкчы, бир кезек шаг-үеде арат (тараачын) болуп каапкан. Харылзаштырыкчы, сайгарлыкчы улуг практиканы Шагаан-Арыг хоорайга эрттирген. Адаан-мөөрей, чижилге-биле холбашкан айтырыгларны эчизинге чедир шингээди алган бирги деңнелдиг удуртукчуларның бирээзи.

Станислав Сыргый-оолович-биле бир дугаарында ТВЦ — “кыры хаагылыг рынок” ажыт-тынып эгелеп турда, бир ужур-ашкан мен. Ол үеде ооң инфраструктуразы бирги хереглелдинг негелделери-биле хандыртын-маан турган. Ажылдаар кабинет безин чок. Харылзаштыр телефон-даа турбаан. Чылыг кирип алырынга безин кайы хире күш үнерин С.С. Монгуш Шагаан-Арыгга көргөн. Чижилге езугаар бир бүдүрүлгенин (“Ноян” кафе-садыгнын) ээзи болур мөөрейге киришкен. Ынчан Станислав Монгушка ээ болур бүзүрел тургустунган.

Кызылга деңнээрге, Шагаан-Арыгның чер иштиниң тудуглары — инфраструктуразы улуг эргижиревээн. Сантехниктер, чылыг оруунун өйлекчилери температураы сопло-биле таарыштырар. Бажың, объект ээлери “чылыг дээш тулчуушкунга” киришпес болза, ойнадыдып болур. “Ноянның” мурнуку ээлери ол-бо чылдагаан уржуу-биле чылыг оруун билбейн, донуруп алган болган.

— Мурнунда кижиги эскерер эвес, доктаамал ээ болу бээримге, кижилер сеткилин меңээ ажыдышкан. Ооң сөөлүнде “Сопло” дугайында билишкенин меңээ тургустунган — деп, Станислав Сыргый-оолович чугаалады.

“Ноян” бодунун адынга дүгжү берген. Ооң кол залы чүс шаа

аалчыны хүлээп аптар арга-шинектиг. Эвээш эвес байыр-лалдар, дойлаашкыннар, езу-чаңчыл тураскаалдары аңаа эрткилээн. Чүге дээрге бо бүдүрүлге-садыг элээн каш магадылалдарлыг турган. Ооң эң колу болза, кол корпустан ырак эвесе улуг шыгжап тудуг. Шагаан-Арыг бүгү-эвилел тудуу турда, аңаа дагның иштин үттээш, доктаамал температуралыг чер иштиниң бүдүн комплекзин тургускан. Олче кылымал соок-даа кирибес. Чер иштинге чүгле агаар херек. Ынчангаш чаңгыс эвес тонна эътти, картофельди, ногааны, өске-даа чем аймаан хөй үениң дургузунда шыгжап болур.

Шак ындыг магалыг черге даштыкы аалчыларны-даа С.С. Монгуш хүлээп алгылаанын сонургаатты. Оларның чамдыктары чүгле хайындырган изиг суг-даа хереглелгилээр. Хереглечининг күзелин барымдаалап ол хандырып-даа турган.

Шагаан-Арыг — кожуун төвү хоорай-дыр. Оон чурттакчылары, аалчылары найысылалдындан каш катап эвээш. Садыг-делгелге төвү республика, регион ужур-дузалыг. Ол дег тудуг кожа республикаларда, регионнарда ховар. Ынчангаш ооң иштиги төлевилелин кайы черден үлгерлеп алганын айтырдым. Үлгер безин тус черниң байдалына төлевилел, майык болур харык-шинээн ышкыныптары билдингир.

— Омскиниң дуржулгазын кичээнгейлиг көрдүм. Ол хоорай Сибирьде-даа болза, чамдык ажылгагы дег талалары Кызыл чурттакчыларының, республика чонунун негелде-хереглелдеринге дүүшпезин дораан эскерген мен. Кижиги кайда-даа кижиги-ле болбай. Ынчалза-даа бистен оранчок талыгырда чоннун хереглелдери меңээ шуут таарышпаан. Мен белеткелчи ажылга тургаш, план, керээ-дугуржулга талазы-биле билишкенинн караам-биле көргөн мен. Ынчангаш ук варианттар Тывага, Кызылга таарышпайн барган. Москвачыларның төлевилелин өртээ хөлчок аар

болган. Эки, таарымчалыг-даа болза аан. Ол үлгерни кылырда, эде кылып, үндезини-биле тус черниң агаар-бойдузунга таарыштыраары улуг чарыгдал-дарлыг чорду. Акша-хөреңгинин хире-шаанга, садыгжыларның, садып алыкчыларның хереглелдеринге Новосибирскиниң төлевилели эң таарымчалыг болган. Округ төвү болуп турар, ынчангаш аңаа доктааган чүве — деп, директор меңээ тайыл-бырлады.

Тыва ТВЦ-ниң харылзаалары херии, ында ажылдап турар кижилер безин үш чүс ажып турар. Чаргы, чөрүлдээ үнмесе-даа болза, карышкартар тургустуна бээри билдингир. Шак ол чижектиг факт-барымдааларны канчаар көрүп турарын айтырдым.

— Бараан үр чыдып бээрге, сайгарлыкчыга саатты билдингир. Хеп болза, ажыраар эвес. Картофель, капуста бир-ийи хонукта кайын ажыраар. Эът, сүт продуктуларына тускай шыгжап, кылымал температура албан негеттинер. Оода бир неделя дургузунда аан. “Тыва-эът” күрүне бүдүрүлгениң, хоорайның хладакомбинатының шыгжагылар эът, сүт, балык ээлеринге оранчок ырак-тыр ийин. Ынчангаш кылымал соок турар черни кылып чорудары база көрдүнгөн. Немелде акша-хөреңги айтырыглар тургустунуп келир. Күрүнениң каттышкан бо бүдүрүлгезининг амгы, келир үезин Чазак база магадылап турар — деп, директор харыылады.

Донат, кыштын соок шаг-үези чоокшулаза-даа, керээ-дугуржулга биле ында ажылдап турар сайгарлыкчыларда байдалдың таарымчалыгы көскүлчү чорду. Бирээде, чылыг, чырык үзүк-соксаал чок. Ийиде, садыг-делгелге бүрүзү бот-тускайлаң. Ында чаргы-чаалы, аас-дыл-даа болбайн турар. Үште, камгалап-хайгааралды тургусканы магадылалдыг. Ниитизи-биле алырга, ТВЦ кириксенчиг, көрүксенчиг, садыглажыңгыр улуг төп болу берген.

Арапчор ОКСУР.

■ Грузия болгаш Абхазияның аразында байдал чидиг бооп артпышаан. Грузин президент болгаш парламент Грузияның болгаш Абхазияның аразында кызыгаарда тайбың камгалакчылары Россияның шериглерин чандыраарын негээн. Маңаа холбаштыр РФ-тиң Президентизи В.Путин мынча дээн: “Россия өске үшкү чурттун херээнге холгаарлаас. Грузия-абхаз айтырыгы — Грузияның шийтпирлээр айтырыгы-дыр. ХКД-ниң херээ-дир. Херек апарза, бодувус шериивисти, техникавысты оон үндүрер бис, ооң бетинде бо айтырыг талазы-биле керээ-дугуржулгаларны кылып апаар”.

■ Президент В.Путин Чазак Даргазы М.Касьяновту болгаш күш структураларының сайыттарын чыып алгаш, чурттун иштиги болгаш даштыкы политиказының айтырыгларын чугаалашкан.

■ “Единство” партия биле “Ада-чурт”, “Бүгү Россия” фракциялар каттышкан, Күрүне Думазынга кол күш апаар үе чоокшулап олар. Бо айтырыг ноябрь айда үзе шийтпирлеттинер.

■ Россияның көдээ ажыл-агый болбаазы-радыр үлетпүр ажылдакчыларының профессионал байырлалын бүгү чуртка демдеглээн. Көдээ ишчилер бо чылын үре-түннелдиг ажылдаан. Россияда ниитизи-биле 80 миллион тонна тарааны ажаап алган. Бо херекке Ставрополь

крайның, Татарстанның, Алтайның болгаш өске-даа субъектилерининг чер ажылдакчылары улуг үлүүн кириген. Байырлыг хуралды көдээ ажыл-агый сайыды А.Гордеев ажыткаш, бүгү талалыг анализти кылган. Президент В.Путин көдээ ишчилерге байыр чедирген. Оңаа шылгарааннарга янзы-бүрү чаданың орденнерин, медальдарын, Хүндүлүг аттарны тывыскаан. Көдээ ажыл-агыйның хоочуннарын, мурнакчыларын, эки ажылдаан студент, школачыларын индирге үндүрүп келгеш, алгап-йөрээн. Байырлалдың оңаа чараш концерти болган.

■ Кара далай кырынга ужуп чораш, ондакка таварышкан ТУ-154 самолеттун айыылга таварышкан чылдагаанын илереткен. Ол үеде ооң чоогунга дайынчы өөредилге чорудуп турган украин С-200 ракета бодунун угланышкынын чидиргеш, самолетка деггени илерээн. Кара өжөгээр кылбаан бо таварыганың түннелинде, 78 кижиги өлгөн. Украинаның шериг-агаар күштерининг кол командылакчызы Владимир Ткачев болгаш улуг албан-дужаалдыг офицерлер ажылындан боттары дүшкен. Украинаның президентизи Кучма бо халап дээш израиль улуска база Россияның чонунга бижимел өршээл дилээшкенин кылган.

■ АКШ-та сибирь ызвазы дээр аарыг кестүп эгелээни улуг дүвүрелди болдуруп турар. Ону делегей терроризми Усама бен Ладенин бөлүктери негептерди турар. Аарыг негептерди бүдүмелди (порошокту) чагаа халтарынга суккаш, чорудуп турар. Бо тергин айыылдыг херекти когун үзөр хемчеглерни бүгү чурттарда чорудуп эгелээ.

(АГЕНТИЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ТИИЛЕКЧИЛЕРНИ ИЛЕРЕТКЕН

Социал адырның албан черлериниң кышка белеткелиниң талазы-биле республика консурузунун түннелин үндүрген. Тиилекчилерни 25 көргүзүлгелерни барымдаалап илереткен.

Социал камгалал албан черлеринден – Кызылдың бажың-интернады, Чөөн-Хемчик кожуунда өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дузаламчы төвү;

Кадык камгалал албан черлеринден – Чөөн-Хемчик кожуунунун Хөндөргей суурда фельдшер-акушер пунктузу, Кызыл кожуунунун Черби суурда участок эмнелгези, Бий-Хем кожуунунун төп эмнелгези, уругларның республика бажыңы;

Культура албан черлеринден – Барыын-Хемчик кожуунунун Эрги-Барлык суурда болгаш Туран хоорайда культура бажыңнары, Бай-Хаак болгаш Тээли суурларда библиотекалар, Бай-Тайгада уругларның уран чүүл школазы;

Дээди болгаш ортумак өөрелдиге черлеринден – Тываның көдээ ажыл-агый техникуму тиилекчилер болган.

Тиилекчилерге дипломнары, ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактын өмүнээзинден байыр чедиришкениниң чагааларын тыпсыр.

А. ХОМУШКУ.

МӨНГЕЖИТКЕН

Сүт-Хөл кожуунунун төвү Суг-Аксы суурнуң чаа немешкен болгаш эргижирээн кудумчуларын төрөөн чериниң сайзыралы дээш төрөл чонунга төлөтти-биле үлгөр болган ат-алдарлыг кижилерниң аттары-биле адап турары солун. Суг-Аксы суурда ады чок турган чаа кудумчуу партия, советтер болгаш профэвилелдер органнарынга үр чылдар дургузунда ажылдап чораан Дмитрий Дамбаевич Таспаяктын, эргиде Степная кудумчунун база-ла колхоз даргалап, советтер ажылынга ажылдап чораан Лопсан-Серенович Ондарның ады-биле адааны өөрүнчүг.

Тыва эки турачылар Доржу Кежегелиг оглунун, Байыс-Клан Данзын оглунун, Бүрбү Калчан оглу Монгуштарның, гвардейжи дайынчы Уйну-оол Дадар оглу Донгак оларның аттарын кезээде мөңгөжидип кудумчуларны эде адаан. Суму даргазы чораан Даржай Монгуштун ады-биле, кажан ол даргалап тургаш, суурнуң чурттакчыларын эвилдеп, шефтээшкениниң организастан тургаштың олуртканы садчыгажын "Монгуш Даржай сесерлии" деп чараштыр адаан.

Тывада ховар дээн кудумчу ады Суг-Аксы суурда дээрзин чамдык эштер дыннаваан чадавас. Мурнунда Советская кудумчунун бөлүк чогаалчыларга тураскаадып, "Чогаалчылар" кудумчузу кылдыр эде адааны чоргааранчыг-даа. Бо кудумчуга ам бистиң аравыста чок Каң-оол, Чаң-оол Ондарлар, Экер-оол Кечил-оол база херээжен чогаалчыларыбыс: Екатерина Танова, Артык Ховалыг, Сарра Куулар олар чурттап чорааны солун.

Бо бүгү Суг-Аксы суму чыгырга даргазы К.С. Ооржак база социал политика талазы-биле оралакчызы Е.Б. Ондарның боттуг хемчеглери деп демдеглээр апаар.

Бораш ОНДАР.

ТҮРЕНГИ-ДАА БОЛЗУҢЗА, АДЫҢ КАМНА

Амыдыралда кижилерниң чедип ап болуру кайгамчык чаагай бедиктери, чаңгыс минутаның иштинде кылдыңган чазыгдан тая берип болур караңгы тамылар кайы хөй. Бо болуушкуннар бистиң бөгүнгү амыдыралыбыста хүн бүрүдө таваржып турар айтырыгларыбыс ол болур.

Ийе, бөгүн бистиң чурттап эртип турар амыдыралы-выска экономиктиг санда-раашкынга таварышкан Тывавысты-даа буруудадып болгай-ла, кылыр ажыл тыппайн амыдыраар арга чок артканын даргаларже-даа чууй каап, оларны буруу шаап-даа болгай. Күзээр болза, дилээр болза, амыдыралы баксыраан кижилерниң чылдагаанал болуру дег харыылар кайы хөй. Чуртталганың бергезинге кызагдадып келгениниң хараазындан кандыг-даа чылдагааннарны дилеп тургаш, кандыг-даа кижиге бир-ле чүвени чогаадып ап болур. Ынчалза-даа ол чүгге кижилерниң тура-соруунуң кош-каагын, чүү-даа чүвеге беле-ни-биле алзыптарын херечилеп турары-дыр.

Сөөлгү үеде контейнерлер чушкуп, арага шили чыып, тырткан таакпызының артыын үлежип, кудумчу богун өрттөткөш, ооң хүлүнге тыпкан сөөгүн чылдып, хемирип, хүннүң-не кандыг-даа ажылдакчы кижиден артык эртежи аныктарның хөйү каракка чаржынчыг апарган. Оларны көөрге, шупту-ла дөрт мөчүлүг, ийи эктиниң кырында борбак баштыг, орус-тыва дылдарга арыг чугаалаар, угаан-медерели дудуу-даа эвес, бүгү тала-биле четчир кижилер болур.

Бөгүнгү чугаамга чуртталганың нарыыдаанындан оспаксырааш ийикпе азы кандыг-ла-бир ажыг-шүжүгө, хайлыг човулаңга алыскаш, чамдык кижилерниң бергедээшкенинге таваржып чоруурунга доктаадым. Шынап-ла, найысылалдың кудумчуларында көөрге, кижиге көөр дүрүзүн ышкынган улус дооза-ла күш-шыдалдыг кижилер болур. Моон мурнунда мындыг таварылга шоолуг-ла эскертинмес турган болза, ам мырыңай сөөлгү үеде шак ыңдыг кижилерни чон аразында көскүзү-биле туткаш кулданып, боттарының күш чедип чадашкан ажылдарын кылдырып, дузалаштырган төрөлдери ышкыш хөлечиктедип ап турар кижилерниң саны көвүдээн.

Ол дээрге бир-ле дугаарында, адап чаңчыкканыбыс малдыг, машиналыг, садыг-магазинниг, кайнаар-даа чарыгдарына четчир хөй акша-мөңгүнүг, каш-капталыг, айызы-даа дээди эртемниг черлерде бажыңнарлыг, д.

чалыг кижилер-дир. Бодап көрүнер даан, бо кижилер үстүндө ажы-төлүн аштадыр каггаш, ашак, кадай болуп, эдержип алгаш, чер кезип чоруур кижилерге деңнээр ужуур чок, оларның удурланышкак уткалыг кижилеридир бе? Ынчалза-даа кижилер чеже-даа түрэнчиг чуртталгалыг болза, ол демей-ле бир шагда аарыыр ээтиг, аштаар хырынның, хүнү келзе, үстүр тынныг болур болгай. Ынчангаш бо теманы бижиир бетинде деңнелгени кылып, дыка-ла боданган мен.

Кызыл кожуунунун төвү Каа-Хем суурну дорт бар-ла чыдарга, үстүкү трасса чанында туттунуп турар бажыңнарны чон сактыр боор. Ону Шахтерлар кудумчузу кылдыр адаан. Ында кандыг улустун бажың-балгады кыска үеде туттунуп, ажылгалда кире бергенин шагда-ла сонуургаан турган мен. Бир-ле дугаар ужурашкан кижим Монгуш-оол Чадамбаевич Ооржак болган. Ол ам 68 харлыг, кончуг улуг бажыңны бодунуң 3 оол, 3 кыс уруглары, оларның өг-бүлелери-

дарга ажылдап чораан. Ажылдап чораан үезинде боттарының шаа-биле мактадып, удурткан ажыл-агыйы-даа көскү кылдыр илереп, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге дээр база бир билдингир кижилерниң аразынга санадып келгеннер. Амгы үеде олар шагда-ла хүндүлүг дыштанылгазынче үнүп, пенсиязын ап оларлар.

Хенертен дээр караңгылааш, чаңнык дүшкен-биле демей, өгнүң эр ээзи болган-чок чидер, чоорту эзирик келир апарган. Ынчап чорза-чорза, бир катап мырыңай ай иштинде чиде берген. Ынчан өгнүң ээлери, ажы-төлү дүвүрөп, ол-бо дилээш тыппайн, херек бергедээн-дир дижип турганнар. Дүвүрөп чоруп турда, бир кежээ эжик коңгазы кыңгырт дээн соонда, ажыдыптарга, чидирген кижиге бир-ле кижиде үдеттирип алган бо келген. Кайгап-хараан улус көстүп келген кижизин көргөш, бирде девидеп, улус дүвүрөткени дээш бирде хорадажы-даа бээр, мындыг болган. А үдөп келген кижиге дүште-даа чок: "Бо

келбейн баары чадавас дээш, ону бажыңның ээзи төрөли болур бир оолду кады чорудуп турганы ол. Оозун бо-даарга, акызы оларга ажыктыг, дузалыг болган хевирлиг.

Сөөлгү үеде мындыг чижектер чаңгыс бо эвес дээрзин билзе чогуур. Часкы, чайгы, күскү үелерде улустун халас күжүн ажыглаар, ажылдадып алгаш, чиик кылдыр төлээр хууда "ажыл берикчилериниң" бар апарганы хомуданчыг. Чер кезип, тояап чоруур кижилерниң аразында кандыг эртемниг, салым-чолдуг улусту чок дээр боор.

Чамдык кижилер улустун бир-ле чүвезин кылгаш, оон орнунга аш-чем, артык идик-хеп, дора дизе, тыртар таакпы дилеп алырын бодап чоруурлар. Ынчалза-даа чүвезин кылдыртыр дээн кижилерниң ажылдадыр дээн улусун белени-биле холга алып, көгүдүп алаактырар чүвези колдуунда-ла хоюдуп каан арага (технар) болур. А оон өртээ чиик болгаш арбын-даа болгай, кадыкка хоралы мырыңай кедергей. Ындыг-даа болза халас кежик үр болбас, дораан-на үне бээр. Ынчангаш аштангы-түрэнги-даа кижиге болза, кижиге сеткилин черле хомудадып болбас ужурулуг.

Сөс кырынга чугаалаарга, саазын кырынга бижиирге, чүү-даа чүве белең ышкыш кылдыр сагындырар харын. Ынчалза-даа амыдыралдың янзы-бүрү агымнарынга кагыскаш, түрөгделге таваржып, оон ханы тамы дег аспаандан үнүп чадап чоруурларның сагыш-сеткилинде чүү дойлуп чоруурун кым-даа эки билбес. Тыва чоннуң сагыш-сеткилин байлакшылынга шаптыктап чоруур, баажызы тывылбас кара чаңгыс бо аарыгны арыгларынга дузалажып, оларга даартагы хүннүң база катап хүннеп келирин угаадып, чоннуң социал-байдалына таарыштыр тодаргай ажыл-херектерден чорударын чер-черлерде ажылдап турар тускай хамаарылгалыг кижилерден дилээр ийик мен. А бо-ла бүгү амыдыралдың эң-не чыдып калган таарымча чок чүүлдеринде таваржып чоруурлар — бистиң тыва чон. Бодум хуумда тодаргай дуза көргүзүп шыдавас-даа болзумза, оларга чүгге түрэнги-даа болзунза, тыва кижиге деп чоргаар адыңны камна деп сүмени каттым. Бистиң тыва чонувус кажанда-даа аштап, диленип, улустарга базындырып чорбаанар-ла болгай.

Чымисмаа МОНГУШ.

ХӨЛЕЧИКТЭЭНИ ДЭЭШ — ХАЛАС ЧЕМ, "ТЕХНАР"

биле демнежип тургаш, кылып алган. Оон аңгыда ында Кызылдың эът комбинатының, куш фабрикасының даргалары, "Совет Тыва" совхозтун директорунун бажыңы база-ла ында. Черле ынчаш кожуннардан келген чоннуң көвей кезии база-ла ында бажың-балгат тудуун кылган. Ол черни алыс шөлөөн, суг чаны болгаш агаар-бойдузу база эки, кыжын соок чыварлыг-даа болза, алыс агым суг тыныкка кадыкка эки деп, оон чурттакчылары чугаалаар чораан. Эки-ле чүве — арагачылар амдызында чок. Бо чайын аңаа база албан-биле четтим. Ол мынчаар болган.

Бир-ле хүн ажылдаар өрээлимге авторларның чагаалары-биле үргүлдежип олурумда, эжик соктаан. Харыны берип, киреринче чалаарымга, улгадып назы-хары дөгүй берген херээжен кижиге кирип келген. Ол амырменди солушкаш, дораан-на мээң-биле чугаалажы берди. Оон адын Е.М. Калзан дээр (чөптүг чылдагаан-биле өскерткен), башкы кижиге болган. Ынчангы болган чугааның алыс утказы мындыг чүве.

Өг-бүлө шаандан тура айызы-даа дээди эртемниг Лосингаш улуг эрге-дужаал-

кижиниң чылыг куртказын беринерем" — дээр болган. Улаштыр чүү болганын номчукчу иштинде билип-ле олур боор.

Башкының чугаазындан алырга, оон өөнүң ээзи бир-ле кежээ өөрлери-биле кады чорда, аныак оол келгеш: "Акыларым, силерни көөрүмге мөге-шыырак, көрүштүг-даа, меңээ бодаарга, көрбээн чүвеңер-даа чок хевирлиг улус-тур силер. Бичии сүмележир чүве бар, дузалап көрүнер" — дээш, машина-зынга олурткаш, апарган. Келзе-ле, чаа бажың тудуп турар оол болган. Демгилерде чүү боор, белең аштыг-чемниг, арага-дарылыг черде келген улус дузалажып кылчыр болуп аазаашкыны берген. Чоорту кайы-даа таланың чугаа-домаа аянажып, кымга кажан, кайы хире, чүнү бээрин-даа дугуржуп каапканнар. Дугуржулгада киргени болза, ажыл кылганы дээш хүннүң-не чемин халаска харыылаар болгаш төнчүзүндө хөлезининге дириг мал бээр бооп аазаан. Ол бүгү аас-биле.

Аңаа ай хире ажылдааш, демги орук ара туттурганнарның бирээзи бичии кадачангаш, улусунга дыңнадып, көстүп каар дээрге, олчаан

Чагыдылга - 2002

Октябрь 1-ден 2002 чылдың бирги чартыының чагыдылгазы эгелээн.

“ШЫН” СОЛУН:

хуу чонга 185 рубль,
организацияларга - 238

“БАГЫН ЧУГААЛААРГА, БАЧЫДЫ АРЛЫР”

Бо хүнде республика девискээринде чырыкче үнер кылдыр 28 солун бүрүткеттинген. Ооң иштинден 20 хире солуннар парлаттын, номчукчуга бараан бооп турар. Солун садар бүүзелерге баргаш, кижжи караа шокараңнаар янзы-бүрү өңнерлиг каас-коя солуннарны бодун күзелиң-биле садып ап болур сен. Ынчалза-даа ол хей солуннарның иштинден “ШЫН” солун — бистиң республиканың чурттакчыларынга эң-не эргим, эң солун, эң-не хүндүткелдиг болгаш эң-не номчуттунгур солуннарның бирээзи.

“Республиканың чаңгыс хоочун солуну “ШЫН” солунга хамаарылгандар кандыгыл?” деп айтырыгны кожуннарга сургакчылап чорааш, номчукчулардан салган мен.

О.С. Хертек, Бай-Тал суурнун чурттакчызы:

— “Шын” солунну бижик билир апаргаш-ла, номчуп эгелээн мен. Тывада янзы-бүрү болушкуннарны чүгле “Шын” солундан билип ап чордувус. Көдээ аалга безин көктөп каан чыдар чүве болбас бе. Кээш-педен таакпы ораап тыртар улус безин кыдыындан камныг оруп алгаш, таакпылаар чораан. Сөөлгү үеде өглерге киргеш безин “Шын” солунну көрбөстөөн мен. Солун үнүп турар чүве бе?

Ч.С. Салчак, Тээли суур:

— Тыва дылда амыдыралдан бүгү-ле шын, мегени чырыдып турар солунувус-тур, ону бактап шыдавас мен. Шаанда бажыңнарга кирерге, ханада кадаглар кадааш, дизе азып каан боор чүве, ону кончуг эки сактып ор мен. Чүге дээр-ге мээң кырган-ачам солун-нарын кезээде эмелзөөн турар кижжи. “Шын” солун неделяда 6 катап үнүп турда безин бир

үндүрүлгө бажыңга чиде бээр-ге, кырган-ачамның муңгаранчыг хомудап, хыйланып турганын утпас-тыр мен. “Шын” солунга ол хире ынак чораан-дыр ийин, бистиң өгбелеривис. Ам мында солун чагыдып турар улус-даа ховартаан. Улустун бажын аартып чоруур айтырыг чүгле акша чүве ышкажыл, ол чокта амыдырал чок-биле демей.

Д.Д. Донгак, Кызыл-Даг суур:

— “Шын” солун доктаал, чарлыктардан долган солун-дур ол. 3-4 дугаар арыннарын номчуур кижжи-дир мен. А чеже чарлыктар үнүп турар чүве, бо көдээ кижжи будалыр. Бо төп солуннар “Аргументы и факты”, “Собеседник” азы “Желтая газета” дээн чижектиг солуннар ышкаш кылдыр чүге биживес боор чүвөл? Солуннарның баштайгы арыннарында чүгле Чазактың амыдыралын долзу-биле тода чырыткан. Кожуун, суурларда, көдээ аалдарда, тайгада база тыва чон чурттап чоруур чүве ыйнаан, оларның амыдыралын сонуграп бижизе.

Кызылда үнүп турар эндерик хей солуннарны номчуурга, чамдык улуг даргаларның парлагга тава-рыштыр бакташкан эгелери боор. Бо көдээ кижжи билип орап чүве-дир ийин, оларның кыржып, бактажып орап чүвезин, эрге-дужаал херек, ол-ла-дыр оларга. А бистиң бо хүнде бергелеривисти, амыдыралда солун чүүлдерни, чедер, четпестерни делгереңгейи-биле чүге чырытпас силер. Ынчангаш ында-хаа Кызыл киргенде, мурнунда чугаалааным солуннарны акшам харамнанмай, садып алыр кижжи-дир мен. Мегелес мен, шын, силер база шынны бижир. Ынчан чүгле амыдыралдың берге шаптараазыннарындан адырлыр эвес бис бе? “Хырын чажыраарга, аштай бээр, кылын чажыраарга, көстү бээр” дээр ышкажыгай.

И.С. Ооржак, Кызыл-Мажалык суур:

— “Шын” солунну чагыдып турдувус, бир чылын үнмөстөп, келбестеп туруп бээр-ге, чагыт-пастап калган бис. Сөөлгү үеде озал чок эки үнүп турар апарга-нын дыннаан мен. Чагыдылга өртээ аар хире-дир. Көдээ улуска 185 рубль дээр-ге, арай-ла аар. Чогум шыырак ажил төлөвилер улус чоп чагыдып ап болбас деп. Ылаңгыс башкылар, эмчилер, даргалар азы акшаже бажын супкан чижең сайгарлыкчылар дээн чижектиг улус. Радио, телевидениеде медээлер арай-ла кыска, шыгыраш дээш эрте бээр, утказын очулдуруп каарга суг эки билдинмейн баар. Со-

лунну таваар, чедингир кылдыр номчуп алырга, шупту чүве билдингир. Солуннуң хевири өскерлип турары эки-дир. Чаа эгелер, чаа-чаа солун чүүлдер бижири болзунарза, чагыдып аар мен.

Ч.-Б. К. Ооржак, Ак-Довурак хоорай:

— “Шын” солунга хамаарылган эки. Эки үелерде “За асбест”, “Хемчиктин сылдызы”, “Шын”, “Правда”, “Комсомольская правда”, “Человек и закон” деп солуннарның шуптузун чагыдып чордум. 1 айның ажил төлөвилери-биле чагыдып аар сен, дараазында ажил төлөвилери үн-гүже аргаланы бээр сен, ажыр-бас чүве болбас бе, аштап өлбөс. Солун өртээ чартык чылда 185 рубль дээр-ге херекчок чүве-дир, мен чагыдып алыр мен. А ооң соонда кижиниң иштиги сагыш-сеткили, угаан-медерели тодуг ораарга, ол дег эки чүве кайдал. Кайда чүү болганын, чүү болурун билбеске, чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг болбас бе? Мас-салыг информация чепсекте-риниң дындадыллары дээр-ге бо хүнгү амыдырал деп билир апар. Солун, сеткүүлде парлаан доктаал, чарлыктарны эки сайгарып билбейн чыткаш, дарга-бошкалардан канчап ытпайн кандыг-ла-бир амыдыраарыңга чугула херек негелделер кылыр боор. Кижжи кандыг-ла-бир салыр айтырынын эки билбейн чыткаш, канчап уш-баш чок айтырыг

улустан салыр боор. А амыдыралдың бергелериниң дугайында силерниң солун тодаргайы-биле бижип турар-ла болгай. “Шын” солуннуң чаа хевирге үнүп эгелээни кончуг эки-дир. Чаа эгелер үнер болза, улам эки. Чижээлээр-ге, “Тыва езу-чаңчылар”, “Чүдүлге” азы экономика болгаш хоойлулар талазы-биле өөредиглиг эгелер колдадыр үнүп турган болза.

А.К. Ооржак, Кызыл хоорай:

— Солуннар чагыдып алырга хей-дир, почта хааржактарындан уштуп аппаар. Мен солуннарны садып номчуп тур мен. Солун чок канчап чурттаар боор. Чогум бо хүнде радио, телевизордан хейнү билип ап болур, ынчалза-даа Тыва радио эртен эрте эфирже үнмөстөп калган, ол-ла багай-дыр. “Шын” солунга хамаарыштыр бодум бодалым ындиг-ла кончуг эвес. Ооң үндүрүлгези эмир эрттир аар-дыр. Хей-ле политика. Ону чаартып, чаа-чаа эгелерден үндүрген болза, деп бодаар кижжи-дир мен. Кыска-кыска кудумчудан солун медээлер, солун улустар дугайында чаа хевирге бижитинген тускай эгелер үнген болза деп күзел бо-ла. Журналистерниң бижип турары эргижирээ-дир. Чаа аян-биле солун кылдыр чүге бижип болбазыл, дилээм бо.

Номчукчуларның бистиң айтырымыска хамаарыштыр долу, дорт харыылар бергени дээш четтирдивис. “Багын чугаалаарга, бачыды арлыр” деп тыва улустун үлегер домаа бар-ла болгай. Силерниң берген сагындырылларыңарга хамаарыштыр хемчеглер алдынар дээрзинге идегенер. “Шын” солунну чагыдып номчунар.

Амир СААЯ.

Үндүрүг айтырыгы

ҮЕ АМ-ДАА БАР

Республиканың үндүрүг органнарында күрүнөге өрелиг бүдүрүлгө черлериниң өрезин бюджетче эгидериниң талазы-биле ажилдар уламчылап турар. Тыва Республикада үндүрүг-лер болгаш чыылдалар талазы-биле эргелелиниң дыңнатканы-биле алырга, үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле өрелерни үзүктөп төлээриниң эргезин алыр дээш республиканың 11 бүдүрүлгези билдиришкенин киригеннер. Оларның аразында “Тываэнерго” ажык акционерлиг ниитилел, “Каа-Хем” хөмүр-даш уургайы, “Тувкоммунэнерго” ышкаш өске-даа улуг хемчээлдиг үндүрүг төлекчилери кирип турар.

Хей чылда чыгып келген өрени хары угда төлөп шыдавас болганда, олар үндүрүг өрезин алды чыл дургузунда үзүктөп төлээр эргени алганнар. Бир эвес дугуржулгалыг төлөвилерни үезинде төлөп турар болза,

хөөлөрни шуптузун үндүр бижир баа көрдүнгөн.

Билдиришкенин кириген организацияларның федералдыг бюджетке ниити өрези 41 млн. 239 муң рубль болуп турар, оон 17 млн. 119 муңу хөөлөнгөн өреге хамааржып турар. Тус черниң болгаш девискээр бюджетинге өрениң хемчээли 1 млн. 936 муң рубльге дең. Ооң 656 муңу хөөлөнгөн өре болуп турар.

Сес айларның түңнели-биле үндүрүг органнары 33 млн. 382 муң рубль үндүрүг өрезин бюджетке кириген.

Үндүрүг өрезин үзүктөп төлээриниң эргезин алыры-биле билдиришкенин 2001 чылдың декабрь 1-ге чедир кирип болур. Аңаа чедир үе ам-даа бар. Ындыг болганда өрелиг организациялар бо арганы чөптүг ажыглаары-биле билдиришкенин кириеринче далажыры күзенчиг.

Борис МОНГУШ.

НОМ САҢЫНДА

Кызыл хоорайның төвүнде туруп турар А.С. Пушкин аттыг ном саңыңга 1954 чылдың күзүнүнден эгелеп кирип, номчуттунуп эгелээн мен. Кичээл сөөлүнде-ле аңаа баар турдум. Номнарның көвейи магадаар мен. Чаа үнген “Тыңчылар” кирген кижиниң бажыңга чуртка деп

үре-түннел и-биле 80 м алган. Бо херек

чаа-чаа чүүлдерни дамчыдып бээр ол төп ном саңының ачы-хавыязын эрткен хүннерде бүгү чон демдеглед турду. Ол орта болгулаар чогаалчылар-биле ужуражылгаларга база киришкилээр болгай бис.

Бо библиотеканың номчулгалар залы бичии, тар. Каш сургуул келгеш, дуй олуруп-тарга-ла, кижжи олурар чер чок болу бээр. Тыва Арат Республика турда, тудуп каан бажың-дыр ол. Аңаа ТАР-ның күрүнө банкызы турган. Ооң баштайгы удуртукчуларының бирээзи Оюн Танчайны “Чоннун дайзыны”, “контр кижжи” деп нүгүлдээш, 1938 чылдың октябрь 13-те дээди хемчег-биле боолап шийткен. Ол ТАР чааа-ның удуртук ажилдарыңга база ажилдап чораан.

Ам ол коллективте эртем-билигилг ажилдакчылар ажилдап, келген улуска херек ужурулуг литератураны берип, сүмөлөп турар. Оларның бирээзи Елена Ак-кыс (ЧУРУКТА) чонга ээлдек-эвилени, чогаадкыч чоруу дээш мактадып турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ЧУТТУУН КАЙГААР МЕН

Ийи-чаңгыс чорук кылып чорааш, найысылалывыс Кызылдың хирлиг-чуттуун шуут кайгаар-дыр мен.

Кызыл – Тыва Республиканың найысылалы болганда, көдээ чурттакчы суурлардан дыка улуг ылгалдыг болур ужурлуг. Кызылывыс ындыг эвес. Кызылга мээң студент аныяк чылдарым эрткен болгаш дыка чараш сактыышкыннарлыг мен. Ынчан хоорай мындыг черле турбаан.

Сөөлгү чылдарда даштыкылар Тываны дыка сонугурап кээп турар апарган болгай. Олар бир дугаарында Тываның найысылалы Кызыл хоорайга кээп доктаарлар. А хоорайывыстың арыг-силини кандыгыл? Ылангыя арыгланым чигээр черлерниң дугайында ыттавааны дээр. Чижээ, олар чиигеп алыр дээш “Кызыл” аалчылар бажының дужунда туалетче кире берген дижи. Өршээсин! Ында кижиге базар безин чер чок, чадага чедир кижиге өдээ. Бужар-чуттук черден олар та кайы хире чииртимнел үнө халчыл бар чыдар! Ол аалчылар тываларны та чүү деп бодаар.

Эрги вокзалдың туалеттери база-ла ындыг байдалда. Ооң арыг-шеверин харылаптар ындыг чер чок чүве бе, черле аайын тыппас мен. Ол, бир дугаарында, хоорай чагырыкчызының кошкак ажылыдыр деп үнелээр апаар.

Автобус доктаар черлерни көрүп көрээлинер. Куруг саазын, тоорук карты, ындамында дүкпү-чараа. Туберкулезтүн эпидемиязы чоруп турар деп солун, сеткүүлдерден номчуvas чүве бе? Дужа келбиге чүге кудумчуга дүкпүртүнүп кылаштап чоруур чүвөл аан? Ол бистиң боттарывыстың ниити культуравыстан кол хамааржыр чүве-дир ийин.

Чүнү-даа канчап шыдаvas хоозун сөстүг чагырыкчынарже чежеге дээр көрүп алгаш, ынанып олулар силер. Ооң орнунга Тывавыстың төвү аян-шинчилиг хоорайларның санынче кирип турзун дээш, кижиге бүрүзү ниити культуразын көргүзүп, эпчок чүүлдер кылган кижилерге чагысүмевис берип чорзуvссa кандыг деп?

Аяна МОНГУШ.

ШКОЛА ТУДУУН – ДЕКАБРЬДА

Улуг-Хем кожуунун Арыг-Үзүү сумузунун школазы өрттенген турган. Бо хүннерде оон чанында чаа школа тудуун септеп, кылып эгелзэн.

Ону тудуп кылырынга Тыва Республиканың Чазаа 11 млн. рубльди үндүрүп бергени-биле кылып тудар ажылдар шуудай берген. Тус чернин тудугжыларының күжү-биле школаның столоваязын, спортзалын, мастерскаяны элзэн кыла берген. Бо чылын школаның тургустунганындан бээр 45 чыл оюн башкылар, өөреникчилер болгаш ада-иелер чаа школазынга демдеглеп эрттирери-биле тудугжулар ук тудугну декабрь 15-те дужаар.

Игорь ДАМДАК.

Огородчунуң булуңу

Күскү дүжүттү ажааган соонда, ам погребе, подвалче азы аш-чем шыгжаар оңгарларывысче кирип, ону аштап-арыглаар үе келген. Кол-ла хайгааралга алыр чүүлдер – шыгжамырынар ишти үрелип, ханалары чарылбаан бе, күске-күжүген дээн хевирлиг хоралакчыларның үттеп каапкан үңгүрлери бар бе? Шыгжамырының арыг-силиг, шынарлыг болуру дээрге-ле ажаап алган аш-чемивистин таарымчалыг байдалга шынарлыг кадагалаттынарының магадылалы ол болур.

Ынчангаш, бир-ле дугаарында, бүгү-ле шыгжамырларның иштин янзы-бүрү бок-күзүрүмден аштап-арыглаар, үрелген, дежилген черлер бар болза, дораан эде кылыр, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, биезги ышкаш септелге ажылын чорудар. Оон соонда эки кургадыр.

Бир-ле дугаарында чүнү белеткээр бис?

Ийиде, аш-чем шыгжаар черниң иштин дезинфекциялаар азы ыштаар. Ону кылыр бетинде баштай ооң аксын быжыг кылдыр дуглааш, ыш даштынче белең үнмөс кылдыр бүгү үттерни дуглагылап алыр.

Үште, ханаларны, дээвири ажыглап каапканывыс ак чугай-биле агартыр чаар. Ылангыя бо чорук погреб иштинге таарымчалыг байдалды тургузар. Чугайга медный купорос дээр эмниң эзилдириин холуп ап болур.

Дүжүт шыгжаан черге бир-ле дугаарында өрге, күске дээн хевирлиг хемирикчи хоралакчылар ооң мурнунда-ла тыпкылап алган үттериниң оруун ажыглап, харын-даа өске-даа чаа тывылган хээкчилерге орукту белени-биле ажыда бээр. Ынчангаш аргалыг-ла болза, оларның оруун шил бузундулары азы чок-ла болза, цемент-биле дуглап алыр.

База бир аргазы – погребтиң иштин ажыглааттынмаан чугай-биле дезинфекциялап болур. 3-4 кг чугайны демир савага ургаш, оон кырынче изиг сугдан кудар. Чаа частыңган чугай чыды кижиге болгаш дириг амытаннарга кончуг хоралыг. Ынчангаш ол ажылды кылган соонда, погреб иштинден үнгөш, 2 хонук хиреде аксын чаа дуглап каар. Оон соонда погреб иштин эки агаарладыр.

Ногаа дузаар саваларның ишти дүдүй берген болза, доскаар азы бактың иштинге 2-3 шак иштинде соок сугну кудар, ирип, дүдүй берген черлерни эки кылдыр сивиргеш, щетка-биле аштап-арыглааш, арыг суг-биле чайып төгөр. Оон соонда (10 л сугта 80 г) чем содазын изиг сугта эзилдиргеш, бир хонуктун дургузунда тургузар. Хонук эрткен соонда, сугну төпкөш база катап арыг суг-биле чайып каапкаш, каш шак иштинде кургадыр тургузар.

Погреб

Кандыг-даа чем аймаан шыгжаарда, погребтен ажыктыг, бүзүрелдиг чүве чок деп билер мен. Ону эчизинге чедир бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш, сөөлүнде хомудал чок кылдыр кылып алганы кедилг.

Бистиң Тываның агаар-бойдузу кончуг шириин болгай. Ынчангаш соокта погребеке шыгжаан аш-чем доңмас кылдыр оон ханызын 3 метр чедир казары албан. Демниг ажылдаар болза, ажырбас, ам-даа бүде бээр ажыл-дыр ийин. Ылангыя сайлыг черни казары бергедежи берип болур-ла харын, ханылаан тудум, оон сайы төктүп туруп бээр.

Погребтиң ханызын 3 метр четпес кылдыр казар болза, аңаа кыштаан картошка чазын чигирзиг болур, ону болдурбас дээш иштин чылыдары-биле немелде электрилиг янзы-бүрү аргаларны ажыглаар апаар. Ынчангаш кылганнай чаңгыс аай хандыр каскаш, кылып каан погребеке немей чылыдышкын-даа херекчок болур. Чүгле оон аксын экидир чылыглап алыр, ол-ла. Бир эвес ынчаар кылып алыр болза, аңаа

кыштаан, шыгжаан аш-чем кыштын 40-45 градус соогунда доңмас, чайның изиг үезинде сериин, чем белең үрелбес.

Июнь айда сүтке бичии дус холааш, сүттүг саваны хуун иштинге суккаш, хуунун сывынга хендир баглааш, погреб иштинче суп каарга, ийи-даа хонукта сүт ажыvas. Эът база белең үрелбес. А күзүн кургаткаш, шыгжап каан картошка келир чылдың дүжүдүн казып алгыжеге чедир чаа каскан картошка-биле демей, канчанмаан-даа боор.

Дузаан ногаа аймаа погребеке кылып каан полкаларга кыштаар. Чайын тарып өстүрүп алган ногааны үрелдирбейн шыгжаар чер херек болгай. Анаа подвалга олар үрелир болгаш үнер. А погреб ындыг шыгжамыры кылырынга эң-не таарымчалыг. Чайын безин оон ишти сериин болганындан ынаар кижиге киргеш, үр туруп шыдаvas, доңа бээр.

Погреб казып турар чер дойланчак болза, оон ханазын дорт казып бадырыптар, а сайланчак болза, кырын алгыдар, дүвүн тарладыр казып боор. Ынчан сайның төктүп бадары эвээжээр.

Шыгжаарының чамдык чажыттары

✓ Картофельди свекла-биле кады шыгжаарга, кончуг эки. Чүге дизе свекла өл-шыкты бодунче сиңирип алыр болгаш, эрте часка дээр бодунуң бичии-даа хевирин үревейн камгалаттынар. А картофель бичии-ле өл-шыкка алзыптар болгаш дораан-на баксырап, ирип, илбиреп эгелээр болгай. Дүжүп калган бүрү азы бүрү күзүрүмү ногааны күскелерден база өске-даа хээкчилерден камгалаар.

✓ Картошка-биле морковьту катай шыгжап болбас. Чүге дизе сорт аайы-биле морковьтар аңгы-аңгы болгулаар. Чижээ, морковьтун Нантская деп сорту чүгле март айга чедир шыгжаттынар. А Лосино-

островская келир чайга чедир турар.

✓ Бир эвес капустаңы шыгжамырга үр турзун деп бодаар болза, чүгле эң-не тырың болгаш бичии-даа үлдүрерип, үрелбээн капустаңы алыр. Ынчангаш кол-ла чүве шыгжаар бетинде оларның суу кургай берген болгаш доңмаан болур ужурлуг. Аргалыг-ла болза шөө азып каан сывырындакка асқылап алыр. Ынчангаш капустаңы ажаарда, капустаңың өззөн баглаарынга эптиг кылдар шала узадыр кезер.

✓ Чеснокту 3 литриниң банказынга база шыгжап болур. Ону кылырда чеснокку картындан аштааш, кызыл борбак дусту кырынче чажып каар, а оон аксын дуглаvas.

✓ Согунаңы шыгжамыры эки болгаш үр болзун деп бодаар болза, оон улуг-улуларын ылгааш, кургаткаш, бажын бичии өрттедип каар. Ынчан согуна өспөс болгаш келир дүжүт ажаап алгыжеге чедир шыгжаар.

✓ Морковьту аргалыг-ла болза, одуруг-лай салып алырга эки, бот-боттарынга дээшпес, дүрбүшпес кылдыр. Азы бөдүүнү-биле хааржактарга, чок-ла болза, бир азыг черге шыгжап болур. Эң-не таарымчалыг аргазы – олар бот-боттарынга дээшпес кылдыр элезинге хөөп алыр. Бир эвес шыгжамыры үезинде үрелген морковь таваржы берзе, ону дораан-на ап аңгылаар.

Чимисмаа МОНГУШ белеткээн.

ЧОННУН КАДЫКШЫЛ БАЙДАЛЫ

“Тыва Республиканың чурттакчы чонунун 2000 чылда кадыкшыл байдалының дугайында” Күрүне илеткелдин Чазак хуралыга сайгарып чугаалашкаш бадылаан. Ам илеткелдин кол-колу-биле номчукчуларны таньштырар-дыр бис.

2001 чылдың эгезинде Тыва Республиканың чурттакчы чону 310894 кижи, ооң иштинде 47,9 хуузу азы 144 муну хоорайда, 52,0 хуузу азы 161,8 муну көдээ черлерде чурттап турар. 2000 чылдың дургузунда чурттакчы чон 100 мунга онааштыр 182 кижиге, хуу-биле алырга, 0,1 хууга өскөн. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда база республиканың кожуннарында чурттакчы чонунуң чайгаар өзүлдези демдеглеттинген. Ынчалза-даа Би-Хем база Улуг-Хем кожуннарда өлүп-хораар чорук көвүдээн.

2000 чылда бадылга чок иелерден 2826 (57,6%), 1999 чылда 2728 азы 55,7% чаштар төртүтүнгөн. 1999 чылга деңнээрге, өгбүлени быжыглап, аныктарның бадыланчыры эвээжээн болгаш ол сан чугаайлар 1301 турганындан 1133-ке келген.

Республикада эң-не аарышкылыг, чидиг айтырыгларның бирээзинге чурттакчы чонун өлүп-хораарының көвүдөп турары дүвүрелди оттурбас арга чок. Ол сан-чугаайлар республиканың 10 кожуннарында демдеглеттинген. Ылангыя Эрзин кожунда — 26,6 хууга, Барыын-Хемчикте — 12,3, Би-Хемде — 12,8, Тожуда — 10,1, Чөөн-Хемчикте — 2,1 хууга өзүлдө болган.

Чонун арагалаашкыны, арагадан хораннанышкын база бодунуң амы-тынынга четтинери бо көргүзүглерниң өзүлдезинге улуг салдарны чедирген. 2000 чылда чаш уругларның хораар чоруу чавырылган.

Чылдың-на чурттакчы чонун аразынга хенертен база хоочурап араанының дугайында 395-325 мун чоруктары, ооң иштинден 190 мунунга бирги диагносту демдеглээн. Ылангыя бес аарыглары, бүдүмелдер солчушкунунуң өскерилгениниң — 3 катап, төрүмелинде кемниг — 1,9, чем хайылдырарының — 1,4, сидик ылгап үндүрериниң аарыглары — 1,3 катап өскөн. Ындыг болзажок уруглар ортузунда тыныш органның аарыглары (48 хуу) — бирги, халдавырлыг аарыглар (9 хуу) — ийиги черде арттышаан, элээдилер ортузунда — бес (19 хуу), улуг улус аразында хан дамыр системаның (11 хуу) аарыглары тергидеп турар.

Сөөлгү 5 чылдарда хан-дамыр системаның аарыглары-биле аарыыр чорук 9 хууга өскөн болгаш 100 мун чурттакчы чонга онааштыр 6655,7 болуп турар. Хан-дамыр аарыындан аарырылээди уруглар аразында 2,5 хууга өскөн. Чылдың-на хан базылышкыны улуг азы биче 1,7 мун аарыг кижилер бүртүктетинип турары илерээн. Эпидемиологтук байдалче шилчээн бо аарыгның үнер дөзүнчө, бир дуугарында, чурттакчы чонун амьдырал деңгелиниң баксырааны, эртенги хүнге бүзүрел чогу, чогумча чок дыштанылга база наркомания, арагалаашкын болгаш таакпылаашкын улуг салдарны көргүскөн.

Туберкулез аарыы — республикада эң-не нептерээн аарыгларның бирээзи. 1999 чылга деңнээрге, туберкулезтан аарыыр чорук 3,5 хууга өскөн. 25-тен 34 хар-назы аразында эр, херээжен улустун ортузунда

туберкулезтан аарыгы канчаар-даа аажок өскөн. 2000 чылдың төнчүзүнде диспансер хайгааралында 9482 аарыг кижилер турары бүртүктетинген. Ол-ла чылын бо аарыгдан 251 аарыг кижилер өлгөн.

Туберкулезтан өлүрү республикада 80,4 болза, Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга кожуннарда 186,1 база 156 болган. Ол болза туберкулез аарыг улус-биле эмнээшкин ажылының кош-каан херечилеп турары ол. Ындыг болзажок республиканың 9 кожуннарынга флюорографтыг шинчилгелерни эрттирген.

2000 чылда Тыва Республикага 441 (эр улус ортузунга — 52,3 хуу, херээжендерде — 47,7 хуу) яны-бүрү онкологтук аарыг улус илереттинген. Ол көргүзүглер 1999 чылга деңнээрге, 1,5 хууга өскөн, а эр улустун аарыыры 2,0 хууга эвээжээн болза, херээжендер ортузунда 5,2 хууга көвүдээн. Чурттакчы чонун ортузунда кодунун (19 хуу), өкпе, кызыл-өөштүн (14,3 хуу), уруг савазының (8,6 хуу), кештин (8,2 хуу), эмиг бестериниң (7 хуу) рагы хөйү-биле таваржып турар.

2000 чылдың түнели-биле ыжыктарлыг 1394 аарыг кижилер бар болгаш 223 чурттакчыга онааштыгы алырга, 1 онко аарыг кижилер бар. Ыжыктарны кезип эмнээри 1999 чылга деңнээрге, 8,2 хууга өскөн болгаш ийиги-биле аарыг улустун 46,3 хуузу алган.

2000 чылда паш (сифилис) аарыындан араан 1655 кижилер бүртүктетинген. Ооң иштинде төрүмелинде паштыг 18 уруг (1999 чылда — 11 турган) төртүтүнгөн. Ол аарыг чаштар херээжендер консультацияның учедунга туруп көрбээн иелерден төртүтүнгени харааданчыг. 1999 чылга деңнээрге, сагаа (гонорея) аарыындан араан чорук 8,8 хууга өскөн. Чажыт шинчидилге болгаш эмнээшкинниң кабинетинде 118 сагаа аарыг кижилерни илередип эмнээн. Ооң-биле чергелештир трихомоноз, хламидиоз дээн ышкаш шээр аарыгларның өзүлдези демдеглеттинген.

Тыва Республикада 2000 чылда психиктиг аарыглардан аарыгы 1999 чылга деңнээрге, 1,3 хууга кудулаан. Ындыг болзажок сагыш-сеткилинден аарыыры 4,1 хууга өскөн. Статистиктиг сан-чугаайлардан алгаш көөрге, консультациялыг эмнээшкин дузанын ал турарларның саны, диспансерлиг хайгааралда турарлардан көвүдөп турар. Ол чүл дээрже 2000 чылдың түнели-биле республикада 100 мун чурттакчыга онааштыр 882,9 — угааны четпес, 598,6 — психоз база угааны багай (ооң иштинде шизофрения 347,1) болгаш психиказы баксырап чоруур 229,3 кижилер демдеглеттинген.

2000 чылда психиктиг аарыглардан халажыраан 2570 инвалидтер бүртүктетинген, ол дээрже 1999 чылга көөрге, 210 кижилер хөй бооп турар.

Республиканың наркология албанының кылган анализи-биле көөрге, наркологтук аарыгларлыг кижилерниң саны өскөн. “Хоочураан арагачы” деп диагноштуг 5801 кижилер эми учедунда туруп турар. Ол дээрже 100 мун чурттакчының 1867-зи арагадан хоочураан аарыг кижилер-дир. 2000 чылдың дургузунда 375 хоочураан арагачыларны илередип, учетка

алган. Ол көргүзүглер Кызыл хоорайда, Өвүр биле Кызыл кожуннарында канчаар-даа аажок өскөн. Аңаа чөрүштүр Эрзин, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик база Каа-Хем кожуннарда арагадан аарыыр чорук кызырылган.

2000 чылда эми хайгааралында 1003 наркоманнарны база 37 токсикоманнарны алган. Оларның аразында 131 наркоманнарны, 4 токсикоманнарны эрткен чылдың иштинде бир дугаар учетка тургускан.

Ие-чаштын кадыкшылын камгалаары күрүне ужур-дузалыг эң-не улуг политика болуп артышаан. Ынчангаш 2000 чылдың дургузунда сааттыг херээжендер, ие-чаштарга эң-не таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле республиканың дугаары 2 божудулга бажынының баазына перинаталдыг төптү ажытканы канчаар-даа аажок улуг базым болган.

2000 чылдың көргүзүү-биле республикада 159025, ооң иштинде божуп көвүдээр назылыг 84220 херээжен чурттакчы чон бар. Оларның аразында 32000-у 15-19 хар аразында бооп турар.

Республикада 94 акушер-гинекологтар херээжендерге эми дузанын көргүзүп турар. Танды, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин, Бай-Тайга кожуннарның божуур бажына-рындан аңгыда, өске черлерде тускайлап туткам эмнелгелер чок. Республикада божуп турар ие-херээжендерниң 65 хуузу Кызыл хоорайның божудулга бажынарында чиигеп турар. Ооң-биле чергелештир херээжендер консультациязы биле перинаталдыг төптүн консульта-циялыг диагностика салбырының материал-техниктиг баазаны ам-даа чедир четчелеттинген.

Россия Федерациязының көргүзүглеринге деңнээрге, бистин республикада бичии уругларга онааштыр педиатр эмчилерин саны ам-даа эвээш. Ылангыя Улуг-Хем, Эрзин, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга кожуннарда уруглар эмчилери чугула негетинип турар.

1999 чылга деңнээрге, тыныш органның, бес болгаш паразитарлыг аарыглардан аарыыр чорук уруглар аразында нептерээн.

Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем кожуннарда база Кызыл хоорайда бес аарыглары көвүдээн. База ол ышкаш кулактын (117,1), карактын (434,9), кештин (551,8 аарыг 100 мун уругга) аарыглары өзүп турары демдеглеттинген. Уругларның берттинип кемдээри база психиктиг аарыглардан аарыыры эрткен чылдың деңгелинде хевээр арткан.

Барыын-Хемчик, Кызыл болгаш Каа-Хем кожуннарда элээди оолдар, уругларның ортузунда наркоманиядан аарыыры 100 мун уругларга онааштыр тус-тузунда өскөн.

Уругларның эргелериниң кол магадылалыга хамаарыштыр Федералдыг хоойлунуң күүсел-дезин амыдыралга боттанды-лары-биле 18 харга чедир элээдилерни уругларның амбулатор-луг поликлиника албан черлериниң хайгааралында камчыткан. Эге профессионал өөредилге черлеринде педиатр эмчиниң кабинеттерин ажадып, хүлээп алышкыннарны эгелээн. 2000 чылда республиканың уруглар поликлиникасында элээдилерге социал медиктиг дузалал кабинети ачылган.

Ынчангаш эми шинчилге-

лериниң түнелдери-биле элээди уруглар ортузунда көөр, дыңнаар органның база аас иштиниң аарыглары мурнуку черде чоруп турары илерээн. Ийиги черде — бес аарыглары, кыстар аразында адаккы органның дегидрииниң ээлеп турар.

Бир харга чедир чаштар аразында аарыыр чорук база өлүп-хораары кызырылган. 2001 чылдың январь 1-ниң сан-чугаайы-биле алырга, республикада 3453 инвалид уруглар бар. Эң-не хөй аарыг, инвалид уруглар Тожу, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Эрзин кожуннарда бүртүктетинген. Кадыкшыл байдалы кошкак инвалид уругларны эмнээринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп, республика төвүн ажыткан. Эрткен чылын 153 уругларны республикадан дашкаар санатори-луг курорттарга эмнеткен, 16150 уругларны кадыкшыл лагеринге дыштандырган.

3 харга чедир назылыг, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан база өскүс уругларны кадык камгалап шугумунга хамааржыр 50 орунуг Республиканың уруглар бажынында кижизидип турар. Ында чаштарның 96 хуузу октаттылган болгаш ойталаткан база социал байдалы аргажок өг-бүлелерден бооп турар. Эрткен чылдың дургузунда республикага санитар-эпидемиологтук байдал нарын бооп арткан. Ол бир дугаарында, грипп болгаш ОРЗ аарыгларының көдүрлүүшкү-биле тайылбырлаттынар. Оон аңгыда Тыва Республика Россия Федерациясында өт аарыындан аарыыр талазы-биле эң-не таарымча чок девискээрге хамааржыр. Ылангыя Би-Хем, Танды, Тес-Хем, Тожу, Барыын-Хемчик кожуннарда өт аарыындан аарыыр чорук хөй. В хевириниң өт аарыындан аарыыры 2000 чылда 26 хууга эвээжээн.

Эрткен чылга деңнээрге, саргы энцефалиди-биле аарыыры 79,7 хууга эвээжээн-даа болза, россияйи ортумак көргүзүгден 51,7 катап хөй болуп турары дүвүренич.

Черлик болгаш азырал дириг амытаннар аразында калчаа аарыы 1996 чылда Эрзин кожун-га таварышкан болза, эрткен чы-лын Чеди-Хөл биле Өвүр кожун-нарда ыттың калчаа аарыында каразыглар демдеглеттинген.

Бистин республикада ВИЧ халдавырлыг 9 аарыг кижилер бүртүктетинген. Оларның аразында 4 кижини эрткен чылын илереткен.

Республикада 49 стационар, ооң иштинде 5 диспансерлер, 123 амбулаторлуг поликлиника албан черлери, 1 диш поли-клиниказы база 17 дүрген эми дузанын станциялары чонга эми дузанын көргүзүп турар. 1999 чылга деңнээрге, амбула-торлуг поликлиника албан чер-леринден эмчиниң ачы-дузанын алыры эрткен чылын 4,7 хууга эвээжээн. Эми кадрлар чет-челээшкини 10 мун чурттакчыга онааштыр 30,8 кижилер бооп турар. Көдээниң чурттакчылыг черлери дээди эртемниг эмчилер-биле 83,3 хуу, ортумак тускай эртемниг эмчилер-биле 99,4 хууга чет-челеттинген. 2000 чылдың дур-гузунда чангыс-даа эмнелге албан черлери хагдынмаан. Ынчангаш 5009 чыдар оруннар, ооң иштинде 164-ү хүндүскү стационарларда база 102-и амбулаторлуг поликли-ника албан черлериниң хүндүскү стационарларында тургустунган.

Эмнер-биле хандырылганы республика бюджетиниң, ме-дицинаның албан камгаладылга

Тыва Республика фондузунуң база федералдыг программаларның кү-сели-биле чоруткан. Ынчангаш республиканың эмнелге албан черлерин эм-таң-биле хан-дырарына эрткен чылын 37677 мун рубль чарыгдаттырган.

Бир чыдар орунга 12,16 кө-пеекти чарыгдап, эмнерже үн-дүрген. Грипптиң эпидемиологтук үезинде 1300 мун рубльге эмнерни садып, эмнелге албан черлеринге үлөп, адресстиг дузаларны база көр-гүскөн. Бес аарыгларына эргежок чугула эмнер болур монотард, протофаненфилли 114 мун база аджуретинни 20 мун рубльге садып алган.

Тыва Республиканың Чазаа-ның 1998 чылдың февраль 12-де үндүргени доктаалының күүсел-дезин чедип алыры-биле күрүне аптекаларына халас болгаш чиигелдегил рецептилер-биле эмнерни бээрин катап тургус-кан. Ынчангаш эрткен чылын тускай бөлүктүн аарыг кижилеринге 1201,2 мун рубльге эм-нерни үндүргөн. Ол дээрже кө-дүнген түнүн 75,8 хуузу болуп турар. Халас эмнер-биле ханды-рар сорулга — Ада-чурттын Улуг дайынының киржикчилериниң болгаш инвалидтериниң пер-соналдыг баазанын организас-тап тургускан.

Эрткен чылдың дургузунда эмнелге албан черлериниң де-риг-херекселдерин септеп-се-лиринге база техниктиг хан-дырылганын кылырынга 849 мун рубльди чарыгдан. Ол дээрже 1999 чылга деңнээрге, 20 хуу хөй болуп турар.

“Россия Федерациясында ха-маатыларның медицина кам-галадылганының дугайында” Федералдыг хоойлу Тыва Респу-бликаның девискээринге долузу-биле күүсеттинмээн бооп турар.

2001 чылдың январь 1-ниң хү-нү-биле алырга, республикада чурттакчы чонун 36,8 хуузу азы 114,5 мун кижилер медици-наны албан камгаладылганын кылдырткан. Ажылдавын турар-ларның чүгүле 15,8 хуузу камга-латтылган, а оларның иштинде чүгүле 8,9 хуузу камгаладылга по-листерин алган. Ону бир ду-гаарында үе шаанда болгаш четче эвес акшаландырышкы-нын-биле тайылбырлаар алаар.

2000 чылда Тыва Респу-бликаның Чазаа чурттакчы чонга эми дузанын чедирериниң шы-нарын бедидер болгаш органи-зациязын экижидер талазы-биле 30 ажыг доктаалды хүлээп алган. Кадык камгалап шугумунга ха-мааржыр албан черлериниң акшаландырышкынын эки-жидип, республиканың тускай программаларын 96 хууга, федералдыг программаларның күүселдезинге 2,7 катап хөй акша-хөреңгини берген. Эм-нелге албан черлери эрткен чылдың дургузунда 7365 мун рубльге телевириг эми дуза-зын көргүзөр тургаш, 6699,8 мун рубльге дузаны чедирген.

2001 чылдан эгелеп эмнелге-профилактиктиг албан черлери-ниң акшаландырышкынын өскерткен. Эң-не кол акшаланды-рышкынын медицинаның албан камгаладылга Тыва Республика фондузундан долу эмнээшкини алган кижилер дээш төлээрин көргөн. Ынчап кээрже эми ачы-дуза чедиритгезиниң шынары экижи-ри чугаажок. А чурттакчы чонунуң кадыкшыл байдалына хамаарыш-тыр эң-не кол политика — эми дузанын кайы-даа бөлүктүн чурт-такчы чону кандыг-даа шапта-раазын чокка алыр ужурлуг.

Кызылдың социал хандырылга департаментизинде

ООЧУР-ЛА, ООЧУР...

Оочурлар — таптаашкын үезинин багай талаларынын бирээзи. Садыг, эмнелге дээш, оочурлаас-ла чер чок. Ам бо үеде өскерилгелер хей-ле эки чүүлдерни эккелген...

Ынчалза-даа сайзырал бедээн, дерилге экижээн тудум ажылга хамаарылгалар хевээр артып, чонга эптиг аргаларны дилевейн турар албан черлери бары хомуданчыг. Бо дээрге удур-тукчунун-даа буруузу эвес, чон-биле харылзаа тудуп турар албан-хаакчыларнын чогадыкчы эвезин көргүзүп, эптиг аргаларны дилевейн турары-дыр.

Хоорайнын социал хандырылга департаментизинде оочур чок деп байдал туруп көрбээн. Оон мурнунда понедельниктерде дүшкө чедир, средаларда бүдүн хүн чон хүлээп алыр хүннер турган. Чайгы үеде даң бажындан (5-6 шактан) эгелеп оочурлааш, 9-10 шакта кирген суг боор. Шалын справказын чылда чаңгыс катап дужаар турда безин оочур үзүктел чок узун турган. Ам мырынай квартал санында дужаар кылып каан азы 4 катап аартадып каан. Аргажок холга сунгаш, тодарадыр чүүлдерлиг чүве болза, чүү дээй эртик, өске кижиде дужаап болур, кижиден (эезинден) хей негелде-даа херекчок чүвеге мындыг шүүттүг оочурлар тургузуп турарын кижиде кайгаар.

Мен бодум хуумда, эрткен чылдың шалын справказын ажылымдан дилеп алгаш, 2 хүн оочурап тургаш, чыл эгезинде дужаапкан мен. Ажылыс понедельник, среда, пятницаларда чай чок (солун үнер хүн мурну),

ынчангаш ол-ла санында ажылдан дилээри эпчок. Ам вторник, четверг хүннеринде хүлээп алыр апарган, ол-ла харын шору чүтээр... Квартал бүрүзүнүн справкаларын хүнзедир-даа болза, оочурап тургаш дужаар деп шийтпирлеп алгаш, чедер бердим. Эртенгиниң 8 шакта келиримге, хамык чон херим иштинде үндүр оочурапкан тур. Оочурун сөөлүн айтыргаш, туруп алдым. Соонда, мурнунда кижилерин билип алгаш чоруп кээп турар улустун хөйүн! Шупту турар болза, та кайы хире узун болур ыйнаан! Чамдык салбырларже саазынга даңзы тургузуп алгаш-даа кирип тур. 10 шак чартык үезинде мүн-не ийиги казтче үнүп келдим (3 дугаар салбырже кирер кижиде мен). Чаш уругларлыг-даа, пенсия назылыг-даа улус эндерик. Мээң-биле кады келген эжим 10 шак чартык турда, үнүп келди (ол өске кабинетче оочураан). Оларнын аразында оочурап турар өөрөнгө, органикачы мезүлүг кижиде бар хевирлиг, даңзы тургузуп алган: "129 дугаар Монгуш бар бе?" — дигилеп, оочурун шуудадып-ла тур. Мырынай кирер кабинетивис эжи кестүп турар кылдыр чоокшулай бергеш көөрүмге, мээң соомда турар кижим кабинет аксында кирер деп барган тур.

— Бо канчап мурнунда апардынар?

— Угбам оочурунда туруп алдым.

— Чадаанадан келген кижидир, албан-биле справка дужаар дээш...

— Мен билбес мен, та угбазынын оочуру, та... Ол кижиде кирер деп тур. Чүге көпшээрер тур силер?

Орус херээжен тургаш:

— Чок. Ол ынчанмас-тыр ийин. Арнындан илдең кижидир, ындыг арын-нүүр чок чүве кылбас.

— Дыка-ла арындан номчуп билер-дир силер. Тывалап билер турган болзунарза, ол арыннын чүү деп турарын билип каар ийик силер.

Бо эпчок байдалдың кол кир-жикчилеринин бирээзи апаргаш, дараазында оочур чок кирген улусту билип тургаш-ла, эрттиргилептим. Ол шупту бистин бурууус. Өскелер дег даңзы кылып албаан. Ынчалза-даа...

ТКУ-да башкы Рада Кара-Сал:

— Эртен эрте келгеш, 79 дугаарына бижиткеш, бодумнун справкам дужааптым. Кады төрөөн дунмам көдээде ававыска дужажыр дээш чоруурда, менээ дужааптар кылдыр справказын арттырып каан кижидир ийин. Ам оон документизин катап оочурааш, дужаар силер дээр чүве-дир. Ам оочурум та кайда төнгөн, дүргөн бижидип алыин — дээш далажыпты. Оочурун соон ынаар, ыракта, айтырганы дыңналды.

Оксана Саая, эмчи сестразы:

— Мындаа оочурааш киреримге, бичии чүве карыштактыг болган чүве-дир ийин, үр болбас. Эртен 9 шакта келгеш, дүштөки чапсарны эрттир тургаш, 2 шак бичии-ле ажып турда кирдим.

Бо дээрге ийи-чаңгыс кижектир. Оочурда турар кижиде бүрүзү

хомудаан сеткилин, ужуралдарын чугаалаар болза, кандыг-даа солун арыны четпес, узун төөгү. Бо дээрге шийтпирлеттинмес айтырыг эвес-тир, чүгле дүжүмет албан-хаакчыларнын боттарынын, келген чоннун үезин камнап, эптиг аргаларны дилевейн турары-дыр.

— Черле ажылдап турар улуска дыка халалыг-дыр. Мону бедүүнчүдүптер арга чок бе? — деп Кара-кыс Николаевна Чындыгырдан айтырдым.

— Чок. Силернин орулга-нарнын дугайында справканы силерден өске кым эккээр боор. Өске кижилер дээш, бүдүн бажында кожоларынарнын документилерин дужаар болзунарза, бир кижини шак иштинде хүлээп кээр эвес — деп, специалист харыылады. Кайын 4-5 кижиде документизи дужаай бээр ийик мен. Оон ынай, кижиде көөргө, ол оочурларны чавырылдырыптар арга бар.

Бирээде, ол-ла даңзы-биле оочурун ажылдакчы холга тудуп алгаш, бөгүн ынча сандан ынча дугаарга чедир улус келзин деп айтып кагза, кижиде ынча хей халас үе чидирбес ышкаш.

Ийиде, ажылдап турар черини аайы-биле справкаларны дужаар кылдыр албан черлерин графиктеп кагза, кижиде кварталда чаңгыс хүнде бичии үени тып алгай.

Үште, чө харын, иелернин хей кезин ажылдавайн турар джик. Оларнын-биле дугуржулга кылып аар болза, оочурга халас үе эрттирип турар ажылдап турар иелер 1-1 акшалар-даа тө-

лээр болзувусса, олар хүнде 15-20-ден хөйну ажылдап аарлар. Ол бүтпес-даа болза, дараазында саналды көрээл, дөртте, тускай почта хааржаандан кылып кагза, салбыр аайы-биле документи-лерни үлей алыр, ол-ла-дыр.

Бир эвес четпес чүүлдер бар болза, оочурап келгеш ылавылаар апаар. Бодунун, өскенин үезин камнаар кижиде бодун, өскенин хүндүлээри ол деп бодаар мен.

Иелер ажы-төлү дээш ажыл берикчизинден эвээш эвес катап шөлээ дилээр: ада-ие хуралы, аарыг-аржык дээш, чылдагаан-нар-ла хей болур. Оон кырынга чылда эвээш-ле дие, 4 хүннү справка дужаары дээш, дилээр апаар. Амыдыралды билер удур-тукчулар чөпшээрер-ле турар. Ажылдакчы аргажоктун кырындан эпчоксуна-эпчоксуна дилеп-ле турар. Эң ылаңгыя ындыг удур-тукчулук болзуңза, буруузунарын мырынай аажок апаар. "Даргам мени чымчактап тур деп бодай бербес ирги бе?" — деп, бодал сагышты өйүп келир.

Ынчангаш, хүндүлүг социал хандырылга департаментизинин ажылдакчылары, силернин ара-нарда ада-иелер боор улус эвээш эвес боор, амыдыралда, ажыл-агыйда бергелерни кымдан артык билер кижилер силернин ара-нарда база хей бооп чадавас, чоннун бо оочурлардан кайы хире шылап турарын хүлээп алышкынга келген улустун байдалындан билер тур боор силер. Кадык, аныяк-даа улусту шыла-дыптар, узун оочурларны кызырар аргазын тып көрүңер.

Айлаң ДАРЖАА.

КАЙДА СЕН, УСАМА БЕН ЛАДЕН?

Делегей терроризи Усама бен Ладен Афганистаннын соңгу-чөөн талазында Памир дагларында чаштынып турар деп, Пакистанда англи дылда үнүп турар The News солун бижжэн. Ындыг түннелди спутниктен тырттырган фото-чур-руктарны шинчилээнинин база барык кижиде чедери болдунмас Памир дааның чинге хеминин унунда чурттап турар деп, тус-кай хайгыыл албанынын медээзин хынаанынын соонда, кылган. Бо девискээр Пакистан болгаш Таджикистан-биле кызыгаарлажып турар, оон Кыдатче шургуй бээр белең деп, ол-ла солун бижжэн. Ол хеминин унундан — соңгу талазындан — Таджикистанче, мурнуу чүтүнден — Пакистанче, а чөөн талазындан — Кыдаттын Синьцзян автономнуг округунче шургуур оруктар бар. Альпинисчи тус-кай белеткел эртпээн кижиде ол районче үнүп албас, хар кажандаа эривес чер. Ону Усама бен Ладен эки билер. Оон аңгыда ол районга СССР-ниң Чепсектиг күштери туткан совет шериг баазасы турган. Орустарнын дендиди чажыт ядролуг чөпсээ анаа турган деп, медээ бар, ынчалза-даа бо медээни кым-даа бадыйкаван. Усама бен Ладен ол дугайын афган дайынынга моджахедтернин талазынга киржип турган казахтардан азы кыргыстардан билип ап болур. "Усама ук баазаны катап тургузуп алгаш, быжыгланан

үнгүр кылып ап болур. Ындыг үнгүрге каш чүс кижиде элээн каш чылдарда чаштынып болур.

"Усама бен Ладен тергин дээн 200 камгалакчызы-биле чаштынып турар, а 2,5 муң кижиде оон чоогунда стратегтиг объектилерни камгалап турар" деп, израиль разведка дыңнаткан. Ындыг байдалда АКШ-тын шериг-агаар күштеринин агаардан ата-казы чогуур түннел бербес, дээр-бечини тудуп алырынын кара чаңгыс аргазы — чер кырынын операциязын чорудары деп, солуннар айтып турар.

"Усама бен Ладеннин үүлгедии дээш Ладеннин өг-бүлелеринин өске кежигүннерин хаан күрүнезинин девискээринге-даа, даштыкы чурттарга-даа камгалаар апаар бис" — деп, Сауд Аравиязынын иштиги херектер сайыды ызыгуур салгаан хаан Наиф бен Абдельазиз медеглээн.

1994 чылда Усама бен Ладен сауд хамааты болур эргезин казыткан, ынчангаш Эр-Рияд хаан күрүнезинге ийи чазылдырышкын кылганы дээш делегей дээр-бечизин туткаш, дужаап бээрин талибтерден негеп турган.

Мурнуу Йемен Хадрамаут мочуга төрүттүнгөн, миллиардер Ладеннин өг-бүлезинин 24 төлээзи амгы үеде АКШ-та чурттап, өөренип турар, оон хей саныг кадалары Ладенге 57 оолду божуп берген.

(Парлапгадан допчулаан).

Болуушкуннар ■ Медээлер

МӨНГҮН-ТАЙГА ШЫПШЫЫНДА ХЕРЭЭЖЕН СПОРТЧУЛАР

Октябрь 8-те республиканың туризм төөгүзүнде чаа болуушкун демдеглеттинген. Тыва чуртунун эң бедик даа — Мөңгүн-Тайганың (бедии 3976 м) шыпшыныче кижиде үнүп эгелээнинден бээр 55 чыл эрткен. Бо үенин иштинде хей-ле даг үнүкчүлери боттарынын альпинисчи белет-келин көргүзүп, оон шыпшыныче аяс хүнде-даа, хат-шуургангыда-даа үнүшкүннерни кылып турган. Ынчалза-даа бүгү-ле бөлүктөр, бир болза, эр спортчулардан азы холушкак: эр,

херээжен даг үнүкчүлеринден тургустунган турган.

2001 чылдың октябрь 8-те Мөңгүн-Тайганың меңгизинче хат хадып, дээр чүдөрөп келген үеде, чүгле херээжен улустан тургустунган бөлүк оон шыпшыныче үнгөн! Олар шупту аргадуржулгалыг турист-башкылар. Эр улустун безин семевес Мөңгүн-Дөңгөр-Хайыракан шыпшыныче коргар чүрек чок Елена Оюн, Челээш Монгуш, Раиса Донгак, Маргарита Ооржак (шупту Кызылдан), Нона Күжүтет (Чаа-

Хөл), Мариана Саая, Дөрбет Салчак, Дамырак Даңзы, Айлаң Саая (шупту Мугур-Аксиндан) олар чедишкынниг үнгөш, Тыва Республиканың үш алалыг тугун бедикке киискиткенер.

Бо үнүшкүннү Тываның эрес-соруктук кыстары ТАР-нын тургустунганындан бээр 80 чыл оюнга тураскаадып турар. База тыва херээжен туристерниң даг үнер арга-дуржулганы кандыг-даа бедик танды-сыннарны ажып үнүп боор дээрзин бүзүрелдиди-биле бадыйткааннар.

ШВЕДТЕРНИНГ СОНУУРГАЛЫ — ИРБИШ

Бо хүннерде республиканың девискээринде бүгү делегейнин бойдус камгалаар фондузунун Сибирде төвүнү даггазынын оралакчызы Лариса Немолевага удурткан Швециянын барымдаалыг кинолар тырттырар компаниязынын бөлүк ажылдакчылары

ховар аң — ирбишти кинога тырттырып алыры-биле чоруп турар.

Швед кинокомпаниянын ажылдакчылары Өвүр кожуунга чедип, ында чурттап турар малчыннар болгаш аңчылар-биле ужуражып, чугаалажып таньжарындан аңгыда, ирбиш дугайында база айтырыгны

салып турар. Олар барымдаалыг материалдарны кинога тырттыргаш, ону камгалаарнын айтырыгларын бүгү делегей чергелиг симпозиумга көдүрер. А чурукчу Ленарт Юхансон аң-мен тудуп каан ирбиштин мөчүзүн чуруп алырын малчыннарда илередип турар.

МӨНГҮН СУУ КАДЫКШЫЛГА ХОРАЛЫГ

Октябрь эгезинде Кызыл хоорайнын дугаары 1, 8, 11 школа-ларга мөңгүн суу тывылган деп, медээ санэпидхайгаарал станциязынга удаа-дараа дыңналып келген.

Ук станциянын ажылдакчылары дүвү далаш-биле четкеш, медиктиг хыналданы чорутканынын түннелинде, кадыкшылга айыыл чок деп медээни школа-

нын удуртулганын дыңнаткан. Ол ышкаш ол школарга республиканын онза байдалдар комитетинин камгалакчылары четкеш, улуг масштабтыг айыыл тургустунмаан дээрзин илереткен.

Сөөлгү үелерде өөреникчилер аразында "бомба салыкчыларында" аңгыда, мага-боттун температуразын хемчээр градусникти буза шапкаш, кадык-

шылга хоралыг мөңгүн суун тарадыр "террористер" тыптып турары үениң салдары бооп база чадавас. Ынчалза-даа бодунун болгаш эш-өөрүнүн кадыкшылынга айыыл чедирип тургаш, хыналда ажылды сонгаарладып болбас болгай.

Бо хүннерде дугаары 1, 8, 11 школарда кичээлдер эгелей берген.

НАЦИОНАЛ БОЛГАШ АМГЫ ОЮННАР

Шаандагы тывалар көшкүн чорааш, кандыг оюннарны ойнап чорааныл? Бо айтырыг билдингир-даа болза, чамдык оюннарны холуй бээр таварылгалар бар. Менээ, өгге төрүттүнген, өскен, тыва оюннарны ойнап чораан кижиге, чаа тыптып келген оюннарны национал оюн деп баарга, шала эпчок апаар-дыр. Ынчангаш национал оюннарны маңаа санап көрейн: тыва хүреш, аът чарыжы, ча адары, баг кагары, кажык ада-ры болгаш кажык кагары, тевек тевери, шыдыраа оюннары, тыва хөгжүм аймаа болгаш хөөмейлеп сыгытыры, ырлаары.

ТЫВА ХҮРЕШ. Тываларның эң ынак оюну. Мөге кижилерниң ат-сураа тарай берген болур. Начын, Арзылаң дээн чергелиг аттарны бээр турган. Чаңгыс-даа байырлал мөге хүрешпейн эртпес турган. Куду дүжүрери, хүрээ байырлалы, буга бажы дагыры, чер ыдыктаары дээш, оон-даа өске. Мөге кижиге бодунга таарышкан хептиг, содак-шудактыг болур. Мөге кижиге девип билер турар. Мөгелерниң саны байыр-лалдың улуг-бичезинден хамаар-жыр. Байырлал улуг болза, мөге-ниң саны хөй болур. 16, 32, 64 дээш, оон-даа хөй. Мөге хүре-жинге киржир дээн кижиге кай-ыын-даа чедип кээп болур. Ырак кожуундан-даа чедип кел-ген турар. Мөге хүрежинге шы-рак мөгелер киришкен тудум, хүреш көрүштүг, солун эртер.

АЪТ ЧАРЫЖЫ. Аътты ча-зын, чайын, күзүн чарыштырар. Чарыштырар аътты баш удур бе-леткээр. Аъттын челин таарыш-тыр чазар, соодар. Кудуруун таарар. Үзүргедир, баш удур му-

нар кижини тывар. Чүгүрүк аът мунар кижиге чийк болгаш оон мурнунда чарыш аъдын мунуп турган кижиге болур. Чарышка киржип турар аъттың маңы билдине берген турар. Чүгүрүк аъттыг кижиниң ат-сураа база билдине берген турар.

ЧА АДАРЫ. Ча адарын ша-гын дөрт эргилдезинде кылыр. Ча-биле кара боолар. Оон хем-чээлин ырак, чоок-даа кылып бо-лур. Тускай хөлге ча адар, хем-чээлин ырадып, чоокшуладып-даа алыр. Багны шөлдөн үндүр адарына маргыжар. Ча-биле аң адар. Боо ышкаш ыттыр да-жжас болгаш эптиг. Тыва чаны тускай сээңээш, аң оруунга са-лып каар турган. Согуннун ба-жынга тускай окту кылып турган. Ол окту шиш демирден кылыр. Ынчангаш ол кижиге, малга-даа айыылдыг, ону тывалар оварым-чалыг ажыглаар чораан.

БАГ КАГАРЫ. Шөлдүг, хем-чээлдиг баг кагары база ча ада-ры-биле дөмей. Ча адарда согун-биле адар болза, баг кагарда мер-ге-биле кагар. Мерге кылдыр бир дең ыяшты тударына эптиг кылдыр чазап алыр. Кагар шөлге баг салып алыр. Багны өрүп каан болур. Шөлге янзы-бүрү баг аймаан салыр. Ол багны шөлдөн үндүр кагар. Амгы үеде багның орнунга ыяштан фигуралар тургузуп алыр апарган. Мерге хевээр арткан. Шөлдү тускай кылып каар апарган. Шөлдөн шупту фигураларны (ыяш-тарны) үндүр кагарга ам уткан болур. Баг кагарын чаарткан-даа болза, кол утказы хевээр арткан.

КАЖЫК КАГАРЫ, АДАРЫ. Шаанда көшкүн чуртталга үе-зинде, өгге олур кышкы кезеж-

лерде ойнаарына кажык аажок таарышкан. Черге чыткан ка-жыкты бөле адыштыышаан, огун дүжүрбейн баарын кажык ка-гары дээр. Хөй кажыкты адыш-тааш, огун черге дүжүрбээн кижиге тиелекчи болур. Тускай хөлге кажыктарны чыскаай тур-гускаш, ортузунда кажыкты чыт-тыр салыр. Дараазында хөлдү ба-за ыңчаар. Ынчангаш ийи хөлдүн аразын ырадыр. 10 кажыкты ок кылдыр шилип алыр. Ам ийи кижиге маргыжар. Солагай холга окту хөлче угландыр оң холдун са-лаазы-биле хөлде кажыкты адар. Бир эвес ортузунда чыткан ка-жыкты хөлдөн үндүр адыпса, ту-рар кажыктарны шуптузун ап кааптар. Чыткан кажыкты база катап чыттыр салыр. Ол кажыкты үндүр адыпса, утканы ол. Ка-жыкты чыскаай салыр, чыттыр салыр кажыкты чыттыр салыр. Арткан октары-биле оюнну уламчылаар. Ол оюнну кажык адары дээр. Кажыкты казылган дээр тускай ыяш херексел-биле ойнап болур. Кажыкты янзы-бүрү ойнап болур. Чижээлээр, аът чарыштырары дээн дижики. Бөлүк кажыктарны чыскаап алыр, маргыжар кижиге база ыңчаар чыс-каап алыр. Беш кажыкты ап алгаш, дүжүрер. Ийи аът дүшкен болза, ийи кажыкты ажылдыр чүгүртүр. Дараазында кижиге дүжүрерге, чок болган дижики. Ам оон дараазында кижиге уламчылаар, оон оюнну каш-даа кижиге ойнап болур.

ТЕВЕК ТЕВЕРИ. Тевек ор-тузу үттүг болур, ону салбагар хыл-биле чүглээр. Тевекти кор-гулчундан кылыр. Тевекти янзы-бүрү кылдыр ойнаар. Чиндээр. Бир бутту азып алгаш, ону черге

баспайн, тевекти теп ойнаар. Далгыр. Тевекти черге дүжүр-бейн, ийи бут-биле олуй-солуй тевер. Човадыр. Бир бутту азып алгаш, тевекти ырадыр тевер. Каап берип турар кижиге тевекти тудуп албыже тевер.

ШЫДЫРАА. Тываларның маргылдаалыг оюну. Тоолдарда безин тывалар шыдырааны ой-нап чораан. Шыдыраа дээрге бу-рун шагда улустун оюну. Аъдын шыдыраага ойнадыпкаш, эзерин чүктеп алгаш, чадаг суг басып чанар турган дижики. Шыдыраа Тывага янзы-бүрү турган, олар-ның аттары безин янзы-бүрү. Чижээ, буга шыдыраа дээш баар. Шыдыраага хандыкшылдыглар шыдыраа ойнаар кижини сүрүп ойнаар турган. Эки шыдыраа ойнаар кижилер база сурагылыг чораан. Шыдырааны тывалар боттары чазап, кудуп, чонуп алыр болгаш ам-даа кылып ап турар. Бир чарына ийи терге, ийи аът, ийи теве, бир мерзе, бир ноян, оон ыңай сес оол ту-рар. Көжери шыдыраа дүрүмү-биле дөмей. Шыдырааның бир чарты кара, бир чарты ак ту-рар. Тыва оюннарның дугайында тускай ном бар чүве болганда, дыка ханьлаан херээ чок боор.

Тыва национал оюннарга тыва хөгжүм аймаа база хамааржыр. Хөгжүм аймаанга үрер болгаш хылдыг хөгжүм кирер. Аңаа сыгырга, дошпулуур, бызаанчы, игил, чадаган, ыяш, демир хомус-тар болгаш хүрээниң хөңгирге, шаң, дун дээн ышкыш өске-даа хе-рекселдери хамааржыр. Хү-рээниң херекселдери Моолдан, Кыдаттан, Тибеттен келген. Хам-нарның дүңгүрүн тывалар ботта-

ры кылып турган. Үрер болгаш хылдыг хөгжүмнү тывалар ботта-ры кылып алыр чораан. Ыяш бол-гаш демир хомусту база боттары кылып турду. Ам-даа хөгжүм кылып мастерлер үзүлбээн. Хөгжүмнү ян-зы-бүрү хевирлиг кылдыр кылып, оон үнүн безин өскерттир дээн ордандыкшылдыг кылып турар.

Ынчангаш национал оюннар дугайында кыска тайылбырны аңаа доозуп каап көрейн. Амгы оюннарга доктаап көрейн. Тыва Республика тургустунган соонда, кончук дүрген сайзырап эгелзээн чадаг чарыш, черниң узунун, бе-дин халыгы, хол, бут бөмбүү — оюннар-ла эңдерилген. Эң ылангыя хол бөмбүү аажок неп-тереп, улустун ынак оюну апар-ган. Совет Эвилелинге Тыва кат-тышкан соонда, чаа спортчу оюннар көвүдзөн. 60 чылдар үе-зинде хостуг хүрешке тыва оол-дар кончук хандыкшаан. Оон соонда чылдарда самбо, теннис дээш, өске-даа оюннар эңдерил-ген. Сөөлгү үеде делегейниң болгаш Россияның каш дакпыр чемпионнары тыптып келген. Сумо дээр япон хүреш талазы-биле делегей болгаш Россияның чемпионнары: Аяс Монгуш, Кан-Демир Куулар, хостуг хүреш талазы-биле Европаның, Россия-ның чемпиону Лариса Ооржак, кик-боксинг талазы-биле деле-гей, Европа, Россия чемпион-нары: Эрес Сарыглар, Аяс Соян, Радион Хертек, Эртине Куулар, Базыр Монгуш дээн ышкыш спортчулар республиканың ат-алдарын көдүргөн. Спорттун чаа оюннарының чемпионнары улам көвүдөп-ле турар болзун!

Валерий ШАРАВИИ.

Сөзү С. Пюрбюнуу, аялгасы С. Базыр-оолдуу.

Сеңээ ынчан чечек тудусканым Сесерликке бо-ла келир-дир мен.	Чанаш куу арга көзүлбестеп, Чангыс бүрү черже сылдырт диди.
Холуң тудуп, хөглүг чугаалажып, Кожа кылаштажып чораан дег мен.	Харлыг кыштын соогу хадып эртер, Кайгамчык май катап эглип келир.
Көктүг чазын маңаа көрүштүвүс. Хөлүгүр күс бөгүн мында дүштү. Саглагар чоон, ынак терээвисте Чангыс бүрү менче сагланнап тур.	Частың чечээ маңаа четчип турда, Шала кезеж борта болчажыр бис. Черниң хамык шимзээн белек кылдыр Сеңээ ынчан сунуп чедип кээр мен.

ЭРТЕМ-БИЛИИВИСТИНҢ КЫЗЫЫЗЫНДА

Чон бүрүзүнүң национал омур-хевирин үе эрткен тудум-на, чаарттынар, кандыг-даа кижиге: "Кым сен?" деп айтырар бол-за, ол бир-ле дугаарында нацио-налын, кыдат азы француз мен деп харыылаар. Ону алгаш көөр-ге, язы-сөөкке, этноско хамаа-рылгасы кижиниң мээ-медере-линде колдап чоруур хевирлиг.

Амгы үениң тывалары... Езу-чаңчылдарымыс, аажы-чаңымыс дыка-ла өскерилген. Харын-даа үрелген деп болур. Кандыг-бир улуг ажыл кылып азы езу-чаңчыл сагып эрттирер дээн болзувусса, ону ыяап-ла арага-биле хол-баар-дыр бис. Эрте-бурунгу түрк күрүнелерге арага турган, өске күрүнелерге арага ижер чорукту кончук багай деп көөр чорааннар. Улусчу педагогикага хамаарышкан кичээлдерни школаларда берип эгелзээн чаяан болган. Эрте-бурунгу өгбелеривистен салгап алганы-мыс чаагай бүдүжүвүс улуг-ла өскерилбээн. Чеже-даа эрткен төөгүвүске, амыдыралдың бер-гелери турза-даа, арага-дарыже хандып, албыстап-даа чорзувус-са, иштики чараш, хүндүлзөөчел аажы-чаңымыс чидирбээн бис.

Чамдык төп солуннарда "Тывалар бижек тудар, каржы-хажагай, үптөл-тонаар" деп

бо-ла бижик бээрин номчуур болгай бис. Чон аразына ийи-чаңгыс төлөп чок кижилер чо-руур. Чаңгыс талалай бижээн шо-лук материалдарны сарыылдыг номчукчу дөмей-ле өскерип, аңаа чогуур үнелелди бээр. Шынында тыва чон кээргээчел, дузааргак. Ынчалза-даа ол чоок кижизин хөөржүдүп тура, чаңгыс дамды карак чажы-даа төкпейн барып болур, сыгыт-хөөмей дыңнааш, карааның чажы төктүп кээп болур. Ол хире кадыг болгаш уян.

Дыка дүвүрээзиниң үени чурттап эртип турар бис. Үениң деви-биле кижилерниң мөзү-шынарының өскерли бээрин херек кырында көрүп чор бис. Ындыг-даа бол, кандыг-даа үеде кижиге кижиге болуп артып калыр. "Чүвени өйү-биле алыр, кежикти чону-биле четтирер" деп бурун-гуларывыстың чагыын утпайн чорза эки. Амгы Тывавыста дески эвес чүүлдер хөй. Тываларны бүгү делегейде алдаржыткан Максим Мунзук каш-ла санныг пенсиялыг кыраан. Амгы үеде чараш кыстар конкурзунга чонунга чүнү-даа кылбаан кыстарга чүс-чүс дол-ларларны өргүүр-дүр бис. Эртем-билии кызыы сайгарлыкчылар ийи-үш машиналыг, өргээ дег бажыңнарда чурттап турар. Делегейниң дириг эртинези (бо

шаңнал делегейде чүгле дөрт кижиге бар) М.Б.-Х. Кенин-Лопсан бичии бажында чурттап олурар. Америка, Ев-ропа, Австралия, Азия диптер-де сурагжаан хөөмейжилери-вис, ыраажыларымыс төрөөн чуртунда чөгенчиг шалыңныг. Тываның чаңгыс борбак ашка-рыкчы-чемгерикчизи — мал-чын кижиге шалың көрбейн олурда, херектиг, херек чок албан-хаакчылар ай санында өстүрген акшазын ап-ла турар. Моон-даа хөй удурланышкак чижектерни амгы үеде тыва ниитилелден көрүп болур.

Бүгү-ле бактын үнер дөзү — эртем-билиивистин кызыы-зында, ону амыдыралга ажыг-лап шыдаавымыста. Бо айты-рыгже Президентивис Ш. Д. Ооржак онза кичээлге салып, Тыва-турк лицейден эгелзээш, Россияда болгаш өске-даа даш-тыкы чурттарже студентилер чорудары-биле керээ чарып турары өөрүнчүг. Шынап-ла, тыва кижиге бүрүзү эртем-билииглиг, культурулуг болуру национал сорулгавыстың бир дугаар негелдези болур ужурлуг.

Вилена ООРЖАК.

Өвүр кожуун.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респу-
бликаның Чазаа болгаш "Шын" солун
редакциязының коллективи.

Кол редактор
Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол
редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15,
үлөтпүр болгаш медээлер килдистери
— 3-34-98, компьютер өрзэли — 3-36-82,
бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында
да телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну "Шын" со-
лун редакциязының
компьютер төвүнге
өргөзгөн болгаш чыс-
кааган Неделеда
үш катап үнер. Хем-
чээли 2 парламал
ама.

Тираж 4356.
Чагыт 115.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тывакредит",
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация
чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулганың чорудулганына контроль
болгаш бүртүктелгениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктелгениң.

Бүртүктетирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация
куркомитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлалтыңан материалдарны материяларны боталдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.